

اسناد بهارستان (۲۴)

اسناد قم در دوره پهلوی اوّل

(مجلس ششم تا دوازدهم ملّی)

به کوشش

سید محمدحسین محمدی

کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی

تهران - ۱۳۹۲

۳۸۲

سرشناسه: محمدی، سید محمدحسین، ۱۳۴۲ -

عنوان و نام پدیدآور: اسناد قم در دوره پهلوی اول، به کوشش سید محمدحسین محمدی.

مشخصات نشر: تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۲.

مشخصات ظاهری: ۴۲۸ ص.

فروست: اسناد بهارستان؛ ۲۴.

شابک: 978-600-220-185-0

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا

موضوع: ایران - - تاریخ - - پهلوی، ۱۳۰۴ - ۱۳۲۰ - - اسناد و مدارک

موضوع: قم - - تاریخ - - قرن ۱۴ - - اسناد و مدارک

شناسه افزوده: ایران. مجلس شورای اسلامی. کتابخانه، موزه و مرکز اسناد

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۲ ۵ الف ۲۷ م / ۱۴۷۵ DSR

رده‌بندی دیویی: ۰۸۲۴۰۷۲ / ۹۵۵

شماره کتابشناسی ملی: ۳۳۹۴۴۹

کتابخانه مجزه و مرکز اسناد
مجلس شورای اسلامی

اسناد قم در دوره پهلوی اول
(مجلس ششم تا دوازدهم ملی)

به کوشش:

سید محمدحسین محمدی

سازي : سید محمدحسین مرعشی

شماره نشر : ۳۸۲

ناظر فني : یحیی ایوبی زاده

چاپ اول : ۱۳۹۲

شمارگان : ۳۰۰

بها : ۲۰۰۰۰

شابک : 978-602-10-100-0

تمامی حقوق چاپ و نشر این اثر در انحصار کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی است.

انتشارات و توزیع:

میدان بهارستان، خیابان مجاهدین اسلام،
نیش کوچه آجانلو، ساختمان پلیس ۱۰+، طبقه سوم
تلفن: ۳۳۵۴۸۱۴۷-۸

نشانی سایت اینترنتی: www.lcal.ir

نشانی پست الکترونیکی: Pajoooheshlib@gmail.com

حادثه است، یا نگر مسائل و مشکلات زیست روزانه مردم ایران در دوره پهلوی اول است. ۳. توجه به اسناد به عنوان یکی از معتبرترین منابع پژوهش: اسناد کمیون عرایض به دلیل منحصر بفرد بودن و اعتبار ثبت رسمی که می یابند، از اهمیت برخوردار است. نکته مهم این که عرایض ارسالی با توضیحات رسمی وزارتخانه های ذیصلاح، مصدق و مستقیم آن همراه با توضیحات بیشتر مشخص می گردید.

در محقق کرام، جناب آقای سید محمد حسین محمدی که این مجموعه اسناد را در اختیار محققان تاریخ معاصر ایران قرار داده اند، پاسکرم

محمد رحیمی
ریاست کتابخانه، موزه و مرکز اسناد
مجلس شورای اسلامی

فهرست مطالب

۲۳	مقدمه
۲۳	نگاهی به سبک تاریخی و قلم
۲۶	قلم در دوره پهلوی اول
۲۷	وضعیت عمرانی و کالبدی شهر
۳۰	کمیسیون عرایض و سازوکار آن
۳۴	علل ارسال عرایض
۳۸	نوع مطالبات و انتظارات مردم از مجلس
۳۹	رسم الخط اسناد عرایض
۴۲	روش کار و تصحیح متن
۴۲	۱. علانم نگارشی
۴۲	۲. [؟]
۴۳	۳. [کذا]
۴۳	۴. [...]
۴۳	۵. [ص]
۴۳	۶. نقطه گذاری واژگان
۴۳	۷. سقط و افتادگی []
۴۴	۸. « »
۴۴	۹. اغلاط املائی
۴۵	۱۰. معنایابی لغات
۴۵	۱۱. مکان یابی مناطق، قراء و روستاها
۴۵	۱۲. رعایت زمانمندی اسناد

۴۵.....	بخش پیوست
۴۸.....	سامان دهی و تفکیک موضوعی اسناد
۴۹.....	اهمیت اسناد و کتاب حاضر
۵۱.....	ملاک گزینش و انتخاب اسناد
۵۲.....	سیاسگزاری

اسناد مربوط به وزارت معارف و اوقاف

۵۷.....	سند شماره ۱: شکایت خدام آستانه از نماینده قم در مجلس و امور آستانه مقدسه
۵۹.....	سند شماره ۲/۱: شکایت معلمین مدرسه دولتی قم درباره قتل حقوقشان
۶۰.....	سند شماره ۲/۲: پاسخ وزارت معارف به شکایت معلمین درباره قتل حقوقشان
۶۱.....	سند شماره ۳: شکایت رعایای قریه نایه خلجستان از سیدهاشم متولی امامزاده نسبت به مخارج بقعه
۶۳.....	سند شماره ۴/۱: درخواست تأسیس یک باب مدرسه توسط اهالی اردهال قم
۶۴.....	سند شماره ۴/۲: پاسخ وزارت معارف به درخواست تأسیس یک باب مدرسه در اردهال قم
۶۵.....	سند شماره ۵: اظهار قدردانی عده ای از اهل قم از اقدامات ریاست معارف و اوقاف قم
۶۵.....	سند شماره ۶/۱: شکایت جمعی از خدام آستانه حجت معصومه قم از تولیت آستانه
۶۶.....	سند شماره ۶/۲: پاسخ وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه در باب شکایت عده ای از خدام آستانه قم
۶۷.....	سند شماره ۶/۳: شکایت حسین معصومی از خدام آستانه قم از اخراج خود توسط متولی آستانه
۶۸.....	سند شماره ۶/۴: پاسخ وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه به شکایت آقا حسین معصومی از انفصال خدمت آستانه
۶۹.....	سند شماره ۶/۵: شکایت مجدد خدام آستانه از اقدامات متولی آستانه در درخواست حل مشکلات آنان
۷۰.....	سند شماره ۷: شکایت محمدرضا انارکی از تحصیل پسرش در دبستان اکابر
۷۱.....	سند شماره ۸: تقاضای جمعی از اهالی قرای فوجرد، رستگاران و آمره مبنی بر تأسیس یک دبستان
۷۳.....	سند شماره ۹/۱: تقاضای رسیدگی به اشیای موزه آستانه مقدسه قم به درخواست آقای مصباحی تولیت آستانه

سند شماره ۹/۲: پاسخ وزارت فرهنگ درباره نگاهداری موقت اشیاء آستانه قم در موزه‌های دیگر

۷۴

سند شماره ۱۰: شکایت سیدعلی اکبر شمس مداح از تصاحب زمینش توسط وزارت فرهنگ ۷۵

اسناد مربوط به وزارت مالیه (دارائی)

سند شماره ۱۱: شکایت یکی از اهالی ورزنه خلجستان از تعدیات مالیاتی تحصیلداران مالیه ... ۷۹

سند شماره ۱۲: شکایت دکان‌داران از اخذ مالیات‌های گوناگون در میدان کهنه قم ... ۸۰

سند شماره ۱۳: شکایت ورثه صدرالممالک اردبیلی مالک نصرت آباد از مالیات اراضی

و مرعی ... ۸۱

سند شماره ۱۳/۲: شکایت وزارت مالیه درباره شکایت از تعدیات ملکی و مالیاتی نسبت به قریه

نصرت آباد ... ۸۳

سند شماره ۱۴: شکایت خیران ساکن نیزار قم از کمی عایدات محصول و عدم توان

پرداخت مالیات ... ۸۴

سند شماره ۱۵/۱: شکایت رعایای استر از حاج اسماعیل و عزیرالله سلطان به خاطر عدم

پرداخت سهم مالیات خود ... ۸۵

سند شماره ۱۵/۲: پاسخ وزارت مالیه به شکایت از عدم پرداخت سهم مالیات توسط

برخی اهالی ... ۸۶

سند شماره ۱۶/۱: شکایت رعایای قهستان از میر علی اکبر قزل ایاغ تحصیل دار ... ۸۷

سند شماره ۱۶/۲: پاسخ وزارت مالیه به شکایت اهالی قهستان از میرزا علی اکبر قزل ایاغ

تحصیل دار ... ۸۸

سند شماره ۱۷/۱: شکایت علی اکبر خباز از اداره سرویس ارز ... ۸۹

سند شماره ۱۷/۲: خرید ارزاق متعلق به دولت توسط علی اکبر خباز ... ۹۰

سند شماره ۱۸: شکایت مالکین و زارعین قرای نیمور از کم آبی ... ۹۱

سند شماره ۱۹: شکایت سیدعلی طباطبایی از مأمور مالیه و امین مالیه قم ... ۹۲

سند شماره ۲۰: شکایت دو نفر از خدام مسجد جامع قم درخصوص مطالبه حق ارض و وقفی

مهندسیه قم ... ۹۴

سند شماره ۲۱/۱: شکایت حاج حسین علی قمی از اداره مالیه نسبت به افتتاح یک باب دکان

خبازی ... ۹۵

سند شماره ۲۱/۲: پاسخ وزارت مالیه درباره علل ممانعت از کار خبازخانه جدید در گذر

عشقعلی ... ۹۶

- سند شماره ۲۲: شکایت حسن خان تهرانی از امین مالیه قم به علت انفصال خود از خدمت .. ۹۷
- سند شماره ۲۳: شکایت رعایای قریه عنایت بیکی از طرز ممیزی میرزا نصرالله خان ۹۸
- سند شماره ۲۴: شکایت مستخدمین اداره حمل و نقل قم از انحلال راهدارخانه‌ها ۹۹
- سند شماره ۲۵: شکایت رعایای قریه سلمی از تحصیل دار اداره مالیه محل ۱۰۰
- سند شماره ۲۶: درخواست رعایای قریه ونان راجع به خسارات تگرگ به محصولاتشان ۱۰۰
- سند شماره ۲۷: شکایت شترداران قم از مطالبه حق المرتع ۱۰۱
- سند شماره ۲۸/۱: شکایت ارباب حبیب الله درباره مطالبه وجه ضمانت از مستأجران ۱۰۲
- سند شماره ۲۸/۲: پاسخ وزارت مالیه به شکایت حبیب الله درباره مطالبه وجه ضمانت از مستأجران سوق ارباب ۱۰۳
- سند شماره ۲۹: شکایت شیخ غلامرضا خان قریه نایه از اجحافات مالیاتی چند نفر از متنفذان محلی به تحریک شیخ غلامرضا خان ۱۰۴
- سند شماره ۳۰: شکایت محمد زبیدی از برخی اهالی نورآباد راجع به عدم پرداخت سهم حق المرتع ۱۰۶
- سند شماره ۳۱/۱: شکایت رعایای اردبیل قم از اقدامات نایب‌الحکومه محل و سرتحصیلدار مالیه ۱۰۸
- سند شماره ۳۱/۲: پاسخ وزارت مالیه در خصوص شکایت اهالی اردهال قم ۱۰۹
- سند شماره ۳۲: شکایت محمد جعفر عطف فروش درباره پرداخت حقوق تقاعدی پسرش ۱۱۰
- سند شماره ۳۳: شکایت دو نفر از خدام مسجد جامع شهر سرفات ملکی امین مالیه قم ۱۱۱
- سند شماره ۳۴/۱: شکایت رعایای قریه راهجرد از امین مالیه قم نسبت به مطالبه مجدد وجه مال‌الاجاره املاک ۱۱۲
- سند شماره ۳۴/۲: پاسخ وزارت مالیه در خصوص شکایت اهالی راهجرد نسبت به مطالبه مجدد وجه مال‌الاجاره ۱۱۳
- سند شماره ۳۵: شکایت هیأت اتحادیه اصناف قم از مالیه قم نسبت به تأخیر در تسویه رسومات ۱۱۴
- سند شماره ۳۶: شکایت مصطفی سرایدار عمارت شاهی قم نسبت به تأخیر دریافت حقوق خود ۱۱۵
- سند شماره ۳۷/۱: شکایات رعایای راهجرد از خسارات وارد به محصولات کشاورزی در اثر بارش تگرگ ۱۱۶

سند شماره ۳۷/۲: پاسخ وزارت مالیه به مجلس در خصوص خسارات وارده به محصولات کشاورزی رعایای راهجرد.....	۱۱۷
سند شماره ۳۸: شکایت جمعی از زارعین قم از سنگینی و زیادی عوارض بلدیہ.....	۱۱۸
سند شماره ۳۹: شکایت اهالی راهجرد از بارش تگرگ و تصرفات جلیل الممالک نسبت به قنات قریه.....	۱۱۹
سند شماره ۴۰: شکایت اهالی قریه محمد علیخان از اجحافات مأمورین تحصیلدار زرند و مطالبه مالک ایا.....	۱۲۰
سند شماره ۴۱/۱: شکایت سیداحمد از توقیف خود توسط مأمورین انحصار تریاک به اتهام فروش تریاک قریه.....	۱۲۲
سند شماره ۴۱/۲: پاسخ وزارت مالیه درباره شکایت سیداحمد از توقیف خود توسط مأمورین انحصار تریاک.....	۱۲۳
سند شماره ۴۲: شکایت مجدد سیداحمد از عدم استرداد اموال مصادره شده‌اش.....	۱۲۴
سند شماره ۴۳: درخواست افزایش حقوق سیدمصطفی قائم مقامی.....	۱۲۶
سند شماره ۴۴: درخواست وراثت مرحوم ابراهیم خان حکیم‌باشی نسبت به اخذ حقوق موروثی خودشان.....	۱۲۷
سند شماره ۴۵: درخواست رئیس مالیه قم و محلات در خصوص اعطای مستمری ابراهیم‌خان طبیب به ورثه آن مرحوم.....	۱۲۸
سند شماره ۴۶/۱: شکایت کدخدا ربیع مباشر قریه دخان نسبت به کسورهای کشاورزی و اجحافات سرتحصیلدار خلجستان.....	۱۲۹
سند شماره ۴۶/۲: پاسخ وزارت مالیه به مجلس در خصوص عمل کردن کدخدا ربیع به تعدنامه خود.....	۱۳۰
سند شماره ۴۷/۱: درخواست استمرار معافیت مالیات مستغلات بر اساس احکامی از ناصرالدین شاه.....	۱۳۱
سند شماره ۴۷/۲: پاسخ وزارت مالیه در باب معافیت مالیات مستغلات میرزا محمدکمالیان.....	۱۳۲
سند شماره ۴۸/۱: شکایت عباس عطار قمی راجع به عدم استرداد جریمه تریاک قاچاق.....	۱۳۳
سند شماره ۴۸/۲: پاسخ وزارت مالیه درخصوص علت عدم پرداخت وجه جریمه قاچاق تریاک.....	۱۳۵
سند شماره ۴۹/۱: شکایت از رئیس مالیه قم درخصوص عدم صدور قبض استهلاکی تنباکو.....	۱۳۶

- سند شماره ۴۹/۲: درخواست رئیس مالیه قم از اداره انحصار دولتی دخانیات جهت صدور قبض استهلاکی ۱۳۸
- سند شماره ۴۹/۳: شکایت از رئیس مالیه قم درخصوص عدم صدور قبض استهلاکی تنباکو ۱۳۹
- سند شماره ۴۹/۴: پاسخ رئیس مالیه قم در خصوص علت تأخیر صدور قبض استهلاکی ۱۴۰
- سند شماره ۵۰/۱: شکایت زارعین قم از میزان نرخ مالیات ۱۴۱
- سند شماره ۵۰/۲: پاسخ وزارت مالیه درخصوص شکایت زارعین قم از میزان نرخ مالیات ۱۴۲
- سند شماره ۵۱/۱: شکایت محمود شیرازیان مباشر قریه آمره خلجستان از سرتحصیلدار ۱۴۳
- سند شماره ۵۱/۲: شکایت کدخدا محسن از سرتحصیلدار سابق خلجستان در بابت طلب مالیاتی خود ۱۴۴
- سند شماره ۵۱/۳: پاسخ وزارت مالیه در خصوص شکایت کدخدا محسن مباشر قریه دستجرداز بابت طلب خود ۱۴۵
- سند شماره ۵۱/۴: پاسخ مجدد وزارت مالیه در خصوص شکایت کدخدا محسن مباشر قریه دستجرداز بابت طلب خود ۱۴۶
- سند شماره ۵۲/۱: درخواست حاج حسن رستمی مینی بر عسرت حال و اخذ معوقه حقوق تقاعدی خود ۱۴۷
- سند شماره ۵۲/۲: نامه ریاست مجلس به وزارت مالیه در خصوص حقوق تقاعدی حاج حسن رشديه ۱۴۸
- سند شماره ۵۳: شکایت رعایای قریه کرجار اردهال از بی بی و عدم اجازه کشت تریاک ۱۴۹
- سند شماره ۵۴/۱: شکایت مرتضی پوستی از ضبط انبار پوستی توسط بازرسان مالیه ۱۵۱
- سند شماره ۵۴/۲: پاسخ وزارت مالیه به شکایت مرتضی پوستی در خصوص علل ضبط انبار پوست وی ۱۵۲
- سند شماره ۵۴/۳: برائت مرتضی پوستی از اتهام قاچاق پوست و شکایت و استدادات رئیس مالیه قم ۱۵۳
- سند شماره ۵۵: شکایت محمدامیری محلاتی درخصوص اجحافات مالیاتی اداره مالیه محلات ۱۵۴
- سند شماره ۵۶/۱: شکایت رسته گچ‌پز از تعرفه مالیاتی و اجحافات بنی فاطمی مستأجر معادن سنگ ۱۵۵

- سند شماره ۵۶/۲: پاسخ وزارت مالیه در خصوص بررسی نرخ تعرفه مالیاتی سنگ..... ۱۵۶
- سند شماره ۵۶/۳: شکایت رسته گچ پز از عدم تحویل سنگ گچ به مستأجران معادن اطراف قم..... ۱۵۷
- سند شماره ۵۷/۱: درخواست حسن رشدیه جهت برقراری مجدد حقوق تقاعد خود و افزایش آن..... ۱۵۸
- سند شماره ۵۷/۲: پاسخ وزرات فرهنگ به مجلس در خصوص پرداخت حقوق تقاعد رشدیه و رد درخواست آن..... ۱۵۹
- سند شماره ۵۷/۱: درخواست مجدد حسن رشدیه نسبت به پرداخت معوقه حقوق تقاعد و برقراری آن..... ۱۶۰
- سند شماره ۵۷/۱: پاسخ وزارت دارایی نسبت به پرداخت معوقات حقوق تقاعد حسن رشدیه..... ۱۶۲
- سند شماره ۵۸/۱: شکایت صاحب خانه قم از شرکت سهامی پنبه دریاب عدم تحویل جوزقه..... ۱۶۳
- سند شماره ۵۸/۲: شکایت مجدد حلاجیان قم از اداره اقتصادی وزارت دارایی در خصوص کمبود جوزقه..... ۱۶۵
- سند شماره ۵۸/۳: پاسخ وزارت دارایی به مجلس در خصوص خرید جوزقه از زارعان توسط حلاجیان..... ۱۶۶
- سند شماره ۵۹/۱: شکایت از اداره اقتصاد به جهت معادن عملی پارچه..... ۱۶۷
- سند شماره ۵۹/۲: پاسخ وزارت دارایی در خصوص ضبط ماشا قمار..... ۱۶۸
- سند شماره ۶۰: شکایت محمدعلی همایونی از گران فروشی و نحوه توزیع..... ۱۶۹
- سند شماره ۶۱: شکایت نظام الدین اسلامی متصدی سابق شعبه دارائی دیوان انفصال خدمت..... ۱۷۰
- سند شماره ۶۲: شکایت جمعی از پیشه‌وران از مأمورین دارایی راجع به طرز محاسبه مالیات..... ۱۷۱
- سند شماره ۶۳: شکایت جمعی از رعایای قریه و شنوه درخصوص نحوه توزیع و گران فروشی قند و شکر..... ۱۷۳
- سند شماره ۶۴: شکایت از اداره اقتصاد قم درباره مصادره محصول گندم..... ۱۷۴
- سند شماره ۶۵: شکایت ربیع الله صفائی از مأمورین دارائی اراک به جهت ضبط بار گندم..... ۱۷۵

اسناد مربوط به وزارت پست و تلگراف و تلفن

- سند شماره ۶۶/۱: شکایت رعایای خلدجستان از رئیس تلگرافخانه راهجرد..... ۱۷۹
- سند شماره ۶۶/۲: پاسخ وزارت پست و تلگراف درخصوص انفصال خدمت مدیر تلگرافخانه راهجرد..... ۱۸۰
- سند شماره ۶۷: درخواست حسین علی آخوندی مأمور پستخانه جهرود درباره دریافت حقوق..... ۱۸۱

اسناد مربوط به وزارت جنگ

- سند شماره ۶۸: درخواست نصرالله اعمی درباره معافیت پسرش از خدمت سربازی..... ۱۸۵
- سند شماره ۶۹: استیضاح جمعیت از افراد ایل کلکو از اداره کل قشون راجع به مطالبه مالیات احشام..... ۱۸۶
- سند شماره ۶۹/۲: پاسخ وزارت جنگ به مجلس شورای ملی درباره دریافت حق التعلیف ایل کلکو..... ۱۸۷

اسناد مربوط به وزارت عدلیه (دادگستری)

- سند شماره ۷۰/۱: شکایت اهالی به خاتون قتل فرزند مصطفی خدیجه خاتونی و تعدیات غلام رضاخان..... ۱۹۱
- سند شماره ۷۰/۲: شکایت مجدد مصطفی خدیجه خاتونی از قتل فرزند و پایمال کردن حقوق قانونی اش..... ۱۹۲
- سند شماره ۷۰/۳: پاسخ وزارت عدلیه درخصوص قتل فرزند مصطفی خدیجه خاتونی..... ۱۹۳
- سند شماره ۷۱: شکایت میرزاعلی اصغر و ابراهیم از وکیل عماد ق..... ۱۹۴
- سند شماره ۷۲/۱: شکایت از مدعی العموم قم در خصوص حبس مجیر متهمان متحصن در حرم مقدسه..... ۱۹۵
- سند شماره ۷۲/۲: پاسخ وزارت عدلیه درخصوص اقدامات مدعی العموم در خصوص متهمان متحصن..... ۱۹۶
- سند شماره ۷۳: دادخواست محمدحسین قانونی مستخدم عدلیه درباره سابقه خدمت خود..... ۱۹۷
- سند شماره ۷۴: شکایت قنبرعلی سالاری از وکیل عمومی قم..... ۱۹۸
- سند شماره ۷۵/۱: شکایت خان بابای قمی نسبت به قتل پسرش..... ۱۹۹

سند شماره ۷۵/۲: پاسخ وزارت عدلیه درخصوص شکایت خان بابا از قتل پسرش توسط سید محمود	۲۰۰
سند شماره ۷۶: شکایت عبدالغدير آزاد از طرز جریان امور عدلیه قم	۲۰۰
سند شماره ۷۷: شکایت جمعی از رعایای وسفونجرد قم از تصرفات ملکی چند نفر خرده مالک و وکیل عدلیه	۲۰۱
سند شماره ۷۸: شکایت تعدادی از اهالی منصورآباد از اقدامات جلیل الممالک وفائی	۲۰۳
سند شماره ۷۹: شکایت نوری جهان رسولی از قتل شوهر خود و درخواست مجازات قاتلین	۲۰۴
سند شماره ۸۰/۱: شکایت اهالی راهجرد از تصرفات حبیب الله خان وفائی نسبت به قنات مؤمن آباد	۲۰۵
سند شماره ۸۰/۲: جوابات مجلس از اهالی راهجرد درخصوص مراجعه به عدلیه و پیگیری مطالبات خود	۲۰۶
سند شماره ۸۱: شکایت محمد علی از اعمال فشار علیه کارکنان سدسازی قم	۲۰۷
سند شماره ۸۲/۱: درخواست مدیر مسئول روزنامه استوار قم درباره چاپ اعلانات ثبتی حوزه قم	۲۰۸
سند شماره ۸۲/۲: نامه ریاست مجلس به وزارت عدلیه درباره ارجاع اعلانات حوزه قم به روزنامه استوار	۲۱۰
سند شماره ۸۲/۳: نامه ریاست مجلس به مدیر مسئول روزنامه استوار قم درباره ارجاع اعلانات حوزه قم	۲۱۱
سند شماره ۸۲/۴: پاسخ وزارت عدلیه درباره ارجاع اعلانات قم به روزنامه استوار	۲۱۱
سند شماره ۸۳: شکایت سیدجلال شعاعی از مهدی جواهری	۲۱۲
سند شماره ۸۴: شکایت خان بابا حیدری از تصرفات عدوانی میرزا مهدی جواهری	۲۱۳
سند شماره ۸۵: شکایت میرآقا غفوری راجع به ملک استیجاری خود و تحریک غلامرضا خان نماینده قم	۲۱۵
سند شماره ۸۶: شکایت متصدی دفتر ازدواج و طلاق خلجستان از عدم ابلاغ حکم تصدی دفتر اسناد خلجستان	۲۱۶
سند شماره ۸۷/۱: شکایت غلامرضا آدابی از تعدیات متولی باشی و فرزندش مصباح التولیه	۲۱۸

- سند شماره ۸۷/۲: شکایت همسر حاجی آدابی از تعدیات متولی باشی و فرزندش مصباح التولیه
 نماینده قم..... ۲۱۹
- سند شماره ۸۸: شکایت رعایای قریه میم قم از نماینده ثبت املاک در خصوص ثبت املاکشان
 در قطعه یک..... ۲۲۰
- سند شماره ۸۹: شکایت عبدالحسین عبداللهی از تصرف دکان اجاره‌ای خود و اجناس آن..... ۲۲۱

اسناد مربوط به طرق و شوارع (راه)

- سند شماره ۹۰/۱: شکایت از شرکت نکاء و اقدامات آن در قسمت ۱۹ راه آهن جنوب..... ۲۲۵
- سند شماره ۹۰/۲: شکایت مجدد از شرکت نکاء و اقدامات آن در قسمت ۱۹ راه آهن جنوب
 ۲۲۷
- سند شماره ۹۱: شکایت اسماعیل حیدری از شرکت نکاء به سبب نپرداختن حقوق وی و سایر
 عمله..... ۲۳۰
- سند شماره ۹۲/۱: شکایت آقا محمد سرعمله از عدم پرداخت اجرت کار توسط شرکت مقاطع کار
 راه آهن جنوب..... ۲۳۲
- سند شماره ۹۲/۲: شرح پرونده تجاوز سرعمله و پاسخ مجلس به وی مبنی بر رجوع به دادگاه
 ۲۳۳
- سند شماره ۹۳/۱: تقاضای ارجاع شغل سریش راه آهن قم توسط حسین اورنگی..... ۲۳۴
- سند شماره ۹۳/۲: پاسخ وزارت راه درخصوص شغل حسین اورنگی از بنگاه راه آهن قم..... ۲۳۴
- سند شماره ۹۴: شکایت از بنگاه راه آهن به علت کسر دستمزد..... ۲۳۵

اسناد مربوط به وزارت داخله (کشور)

- سند شماره ۹۵: شکایت مهدی نیزاری از سلطان غلام علی خان به نام امنیه قم..... ۲۴۱
- سند شماره ۹۶/۱: شکایت خان باباخان دستجردی از تصرف در املاکش توسط
 صدرالشریعه..... ۲۴۲
- سند شماره ۹۶/۲: پاسخ وزارت داخله درخصوص دعوی ملک‌ی خان بابا دستجردی
 صدرالشریعه..... ۲۴۳
- سند شماره ۹۷/۱: شکایت میرزا حسین جواهری از قتل میرزا مسیح جواهری و تحصن قاتلین
 در حرم مقدسه..... ۲۴۴
- سند شماره ۹۷/۲: پاسخ وزارت داخله درخصوص متهمان متحصن در حرم حضرت
 معصومه (س)..... ۲۴۵

- سند شماره ۹۸: ۲۴۶ شکایت حسین زهتاب از تعدیات اعتمادالملک حاکم قم ۲۴۶
- سند شماره ۹۹/۱: شکایت سید جواد مهاجر از بسته شدن مغازه دوافروشی خود ۲۴۷
- سند شماره ۹۹/۲: پاسخ وزارت داخله درخصوص بسته شدن دکان دوافروشی سید جواد مهاجر ۲۴۸
- سند شماره ۱۰۰/۱: درخواست اهالی قهستان نسبت به رجوع معالحمکا به امور صحتی و تربیتی ۲۴۹
- سند شماره ۱۰۰/۲: پاسخ وزارت داخله به درخواست اهالی قهستان در باب امور صحتی و تربیتی ۲۵۱
- سند شماره ۱۰۱/۱: درخواست ابقای سالار نظام نایب الحکومه منطقه خلیج توسط رعایای خلجستان ۲۵۲
- سند شماره ۱۰۱/۲: پاسخ وزارت داخله درخصوص عزل ساعد نظام از نایب الحکومتی خلجستان ۲۵۳
- سند شماره ۱۰۲: شکایت اهالی قهستان از بی دانا امنی و شرارت در قم ۲۵۴
- سند شماره ۱۰۳: شکایت میرزا جعفر خان دربارۀ غارت قشون دولت روسیه ۲۵۵
- سند شماره ۱۰۴: شکایت ابراهیم صمدی نسبت به تعدیات ملکی مهمام الوزراء با حمایت ریاست امنیه ساوه ۲۵۶
- سند شماره ۱۰۵/۱: شکایت رعایای قریه زواریان از اقدامات متصرفانه معتضد النظام ۲۵۸
- سند شماره ۱۰۵/۲: پاسخ وزارت داخله در باب شکایت اهالی قریه زواریان از معتضد السلطان ۲۵۹
- سند شماره ۱۰۶: شکایت میرزا محسن عندلیب زاده از نظمیه به سبب بی دانا امنی و بی منزلش ۲۶۰
- سند شماره ۱۰۷: شکایت رعایای قرای دستجرد خلیج از مقررات چند نفر پسران عندلیب ۲۶۱
- سند شماره ۱۱۰: شکایت جعفرقلی جمشیدی از میرزا علیخان حاکم خلجستان ۲۶۳
- سند شماره ۱۱۱/۱: شکایت حاج رضا اردهالی نسبت به اقدامات نایب الحکومه بلوک اردهال ۲۶۴
- سند شماره ۱۱۱/۲: پاسخ وزارت داخله به شکایت حاج رضا اردهالی نسبت به نایب الحکومه بلوک اردهال ۲۶۶
- سند شماره ۱۱۲/۱: شکایت حاج حسین عیسی زاده از رفتار حکومت و بلدیۀ قم ۲۶۶

- سند شماره ۱۱۲/۲: پاسخ وزارت داخله به شکایت حاج حسین عیسی زاده از رفتار حکومت و
بلدیه قم..... ۲۶۸
- سند شماره ۱۱۳: شکایت امان‌الله دستجردی از آقا جان بیک به جهت غارت اموال و احشامش
..... ۲۶۹
- سند شماره ۱۱۴: شکایت اهالی قم از آصف نظام حاکم قم..... ۲۷۰
- سند شماره ۱۱۵: شکایت ابراهیم قمی راجع به سرقت اثاثیه منزل خود و عدم پی گیری
..... ۲۷۲
- سند شماره ۱۱۶/۱: تقاضای اهالی دستجرد خلجستان نسبت به ضمیمه ماندن خلجستان به قم
..... ۲۷۳
- سند شماره ۱۱۶/۲: ریاست مجلس به وزارت داخله در خصوص ضمیمه ماندن خلجستان
به قم..... ۲۷۴
- سند شماره ۱۱۶/۳: پاسخ وزارت داخله در مورد تقاضای اهالی دستجرد خلجستان جهت
ضمیمه ماندن به قم..... ۲۷۵
- سند شماره ۱۱۷/۱: شکایت شاطر غار از رئیس بلدیه محل نسبت به قطع اشجار..... ۲۷۶
- سند شماره ۱۱۷/۲: پاسخ وزارت داخله در خصوص اجازة بلدیه در تصرف اشجار معابر
عمومی..... ۲۷۷
- سند شماره ۱۱۸: شکایت از حکومت قم نسبت به جاد سازی قبرستان..... ۲۷۷
- سند شماره ۱۱۹/۱: شکایت حاج آقا تقی از اداره دربار حکومت قم نسبت به خرابی
مستغلات مشارالیه..... ۲۷۸
- سند شماره ۱۱۹/۲: پاسخ وزارت داخله در خصوص توسع عرض خیابان حضرتی و خرابی
مستغلات حاج آقا تقی..... ۲۷۹
- سند شماره ۱۲۰: شکایت رعایای راهجرد از تصرف عدوانی جلیل الشکر..... ۲۸۱
- سند شماره ۱۲۱/۱: شکایت تعدادی از رعایای خلجستان از تعدیات اهالی و درخواست
جدایی خلجستان از قم..... ۲۸۱
- سند شماره ۱۲۱/۲: پاسخ وزارت داخله به درخواست تعدادی از اهالی دریاب جدایی خلجستان
از قم..... ۲۸۳
- سند شماره ۱۲۲/۱: شکایت جمعی از رعایای نایه خلجستان قم از اقدامات گماشتگان آقا شیخ
غلامرضا خان..... ۲۸۳
- سند شماره ۱۲۲/۲: شکایت رعایای قریه نایه خلج قم از تعدیات مالی محمود سلطان..... ۲۸۴

- سند شماره ۱/۱۲۳: درخواست اهالی برخی قرای خلجستان مبنی بر اجازه صحنی قم به طیب
ستی و بومی ۲۸۵
- سند شماره ۲/۱۲۳: درخواست اهالی جهرود مبنی بر اجازه صحنه قم به طیب سستی و بومی
جهت طبابت ۲۸۷
- سند شماره ۳/۱۲۳: پاسخ وزارت داخله به مجلس درباب درخواست طبابت به طیب بومی ۲۸۸
- سند شماره ۱۲۴: کایت میرزا علی محمد عطار بنام اهالی قم از اقدامات یکی از متنفذین شهر
..... ۲۸۹
- سند شماره ۱/۱۲۵: درخواست محمود شیدائی سلطانی بر اجازه تسطیح راه قم به وشنوه جهت
تردد ماشین ۲۹۰
- سند شماره ۲/۱۲۵: پاسخ وزارت داخله به مجلس درباب پیشنهاد تسطیح راه قم - وشنوه و اخذ
امتیاز آن ۲۹۲
- سند شماره ۱۲۶: شکایت جمعی از نمایای قریه وزجان از رئیس در اسکان الوار در قریه ۲۹۳
- سند شماره ۱/۱۲۷: شکایت تقی خان وفائی از تعدیات ملکی معاون السلطان ۲۹۴
- سند شماره ۲/۱۲۷: شکایت مجدد تقی خان وفائی از تصرفات ملکی معاون السلطان ۲۹۵
- سند شماره ۳/۱۲۷: مراسم حکومت در باب معاون تقی خان وفائی و معاون السلطان ۲۹۶
- سند شماره ۱/۱۲۸: شکایت علی اکبر خباز از عدم پرداخت طلب خود از نظمیہ قم ۲۹۷
- سند شماره ۲/۱۲۸: پاسخ وزارت داخله به شکایت خباز صفی از عدم پرداخت طلبش از
نظمیه قم ۲۹۸
- سند شماره ۱/۱۲۹: شکایت رعایای خلجستان از تعدیات نائب حکومت خلجستان ۲۹۸
- سند شماره ۲/۱۲۹: پاسخ وزارت داخله در خصوص رضایت عیسیا قم از نائب الحکومه
خلجستان ۲۹۹
- سند شماره ۱/۱۳۰: شکایت علی اصغر علاف از تعرضات حکومت قم ۳۰۰
- سند شماره ۲/۱۳۰: پاسخ وزارت داخله درخصوص منع حکومت قم از گران کردن قیمت نان
توسط علاف قمی ۳۰۱
- سند شماره ۱/۱۳۱: شکایت میرزا احمد اخوان از توقیف ۹ روزه خود در نظمیه قم ۳۰۲
- سند شماره ۲/۱۳۱: شکایت مجدد میرزا احمدخان از رئیس نظمیه قم بخاطر بازداشت مجدد
خود ۳۰۳
- سند شماره ۱۳۲: شکایت علی اکبر صفی خباز از اداره شهربانی قم نسبت به عدم پرداخت طلب
وی ۳۰۴

سند شماره ۱۳۳/۱: شکایت حسین مؤمنی سنگکش اصفهانی از گرفتاری در دیوان جزای عمل
۳۰۵..... دولت.....

سند شماره ۱۳۳/۲: شکایت مجدد حسین مؤمنی سنگکش از گرفتاری در دیوان جزای عمل
۳۰۶..... دولت.....

سند شماره ۱۳۳/۳: شکایت مجدد حسین مؤمنی از عدم پرداخت طلب کار سنگ کشتی توسط
۳۰۸.....

سند شماره ۱۳۴: شکایت اهالی خلجستان از نائب الحکومه محل.....
۳۰۹.....

سند شماره ۱۳۵/۱: شکایت رعایای میم و دستجرد از تصرفات هاشم عربشاهی معاون کلانتری
۳۱۰.....

سند شماره ۱۳۵/۲: پاسخ وزارت داخله درباره ارائه مستندات از اقدامات عربشاهی معاون
۳۱۲..... کلانتری.....

سند شماره ۱۳۶/۱: شکایت عباس فیض از ابطال مزایده یک قطعه زمین و برگزاری مجدد آن
۳۱۲..... توسط شهرداری.....

سند شماره ۱۳۶/۲: آگهی شماره ۱۳۶/۲: قم درخصوص قطعه زمین واقع در خیابان جدید
۳۱۳..... آستانه.....

سند شماره ۱۳۷: شکایت اهالی کهک بزار از تصرفات ارضی محسن وفائی.....
۳۱۴.....

سند شماره ۱۳۸: شکایت مالکین مزرعه جرد از تصرفات ارضی آقای سیاح محلاتی.....
۳۱۶.....

سند شماره ۱۳۹: شکایت مجللی از فرمانداری و شهرداری قم درخصوص عدم پرداخت اجاره
۳۱۷..... بهای ملکش.....

سند شماره ۱۴۰: شکایت حسین اتابکی از شهرداری قم در خصوص عدم پرداخت مبلغ ملک مقبره
۳۱۷..... مرحوم اتابک.....

سند شماره ۱۴۱: شکایت علمدار حاجی احمدی از تعديات ملا محمد علی کدخدای فتح الله.....
۳۱۸.....

سند شماره ۱۴۲: شکایت از طرز رفتار و اقدامات کارکنان و پاسبانان پیشگاه قم.....
۳۱۹.....

سند شماره ۱۴۳/۱: شکایت رعایای دستجرد خلجستان از عدم اجازه بهره برداری آب قنات
۳۲۲..... توسط حسن وفایی.....

سند شماره ۱۴۳/۲: پاسخ فرمانداری قم به وزارت کشور درخصوص وضعیت قنات دستجرد
۳۲۳.....

سند شماره ۱۴۴/۱: شکایت جمعی از اهالی قریه نیمور و باقرآباد محلات از مالکین قم.....
۳۲۴.....

سند شماره ۱۴۴/۲: شکایت جمعی از رعایای قریه لریجان محلات از مالکین قم به جهت
۳۲۵..... جلوگیری از آب رود لعل بار.....

سند شماره ۱۴۴/۳: پاسخ محسن صدر در باب نحوه توزیع آب رود لعل بار.....	۳۲۶
سند شماره ۱۴۴/۴: شکایت عده‌ای از اهالی قم از محسن صدر محلاتی به جهت جلوگیری از آب رود لعل بار.....	۳۳۰
سند شماره ۱۴۴/۵: درخواست از وزارت کشور جهت ارسال سوابق پرونده شکایت بین اهالی قم و قرائ محلات.....	۳۳۱
سند شماره ۱۴۵/۱: شکوائیه جمعی از اهالی قم درباره گرانی عوارض شهرداری قم و عدم هزینه آن برای شهر.....	۳۳۲
سند شماره ۱۴۵/۲: پاسخ وزارت کشور در باب تغییر شهردار قم و مناسب بودن عوارض شهری.....	۳۳۳

اسناد مربوط به وزارت صنعت و تجارت

سند شماره ۱۴۶: شکایت اسفند از شرکت پنبه به جهت صدور مجوز احداث کارخانه پنبه جدید.....	۳۳۷
سند شماره ۱۴۷/۱: شکایت از حاکم صمد درباره ممانعت شرکت پنبه از خریداری جوزق.....	۳۳۸
سند شماره ۱۴۷/۲: شکایت صنف حلاج علیه عدل تحویل جوزقه توسط شرکت سهامی پنبه و توقیف وسایل کار خود.....	۳۴۰
سند شماره ۱۴۷/۳: پاسخ وزارت تجارت در باب تحویل جوزقه و دستگاه‌های مصادره‌ای به صنف حلاج.....	۳۴۱

اسناد مربوط به اداره کل کشاورزی

سند شماره ۱۴۸/۱: شکایت امیراصلاح وفایی از آفت زدگی محصول پنبه درخواست استمهال از شرکت پنبه.....	۳۴۵
سند شماره ۱۴۸/۲: پاسخ اداره کشاورزی به درخواست اهالی خلجستان سبب به استمهال از شرکت پنبه.....	۳۴۶

تصاویر اسناد.....	۳۵۱
-------------------	-----

اعتبارنامه.....	۳۶۳
-----------------	-----

نقشه و عکس‌ها.....	۳۶۹
--------------------	-----

۳۸۷	 نمایه
۳۸۹	 نامها
۴۰۱	 جایها
۴۰۷	 ادارات، نهادها
۴۰۱۳	 مناصب، مشاغل
۴۱۷	 طلاعات
۴۲۳	 کتابها
۴۲۶	 مقالات
۴۲۶	 روزنامه

مقدمه

نگاهی به سر تا پای شهر قم

استان قم بیست و شش شهر و کوچکترین استان کشور می‌باشد که در حدود ۱۱۵۲۶ کیلومتر مربع وسعت دارد. این استان یک شهرستان به نام قم و پنج بخش به نام‌های بخش مرکزی، شامل دهستان‌های قم و مهرقنات، بخش نوفل لوشاتو، متشکل از دو منطقه به نام‌های کهک و فردوس بخش خجستان حاوی دستجرد و قاهان، بخش جعفرآباد شامل دهستانی با همین نام و سلفچگان متشکل از راهجرد شرقی و نیزار می‌باشد. استان قم دارای ۵ شهر بنام‌های قم، کهک، جعفریه، قنات و دستجرد، ۹ دهستان و ۹۲۶ روستا می‌باشد.^۱ شهر قم در ۵۰° ۵۳' دقیقه طول جغرافیایی و ۳۴° ۳۸' دقیقه عرض جغرافیایی قرار دارد و در ۹۳ متر از سطح دریا ارتفاع دارد. این شهر در فاصله ۱۲۰ کیلومتری تهران و در مسیر شاهراه‌های اصلی کشور به جنوب قرار گرفته است.^۲

شهر قم از دیرباز مورد توجه اقشار و طبقات مختلف اجتماعی و سیاسی در ایران قرار داشت. قم به دلیل موقعیت خاص فرهنگی و جاذبه‌های مذهبی و زیارتی خود، از جمله میعادگاه‌های زائران شیعی در ایران به حساب می‌آید. وفات فاطمه معصومه (س) از دختران امام موسی کاظم (ع) در سال ۲۰۱ ه. ق و دفن وی در باغ بابلان، واقع در

۱. سایت مرکز آمار ایران، آمار منتشره سرشماری سال ۱۳۸۵، www.amar.org.ir.

۲. جعفری، عباس، گیتا شناسی ایران، تهران، موسسه جغرافیایی و کارتوگرافی، ۱۳۸۴، ج ۳، ص ۹۴۸.

خارج شهر قم^۱، آن را از سده سوم هجری محل تردد زائران و علاقه‌مندان اهل بیت پیامبر گردانیده است.

از سوی دیگر، موقعیت جغرافیایی ویژه و قرار گرفتن در مرکز کشور و در مسیر شهرهای قدیمی و باستانی ایران آن را به گذرگاهی مهم و محل آمد و شد مسافران، کاروان‌ها و رهگذران تبدیل کرده است.

پنجم قرن پنجم هجری شهر قم رشد همه‌جانبه‌ای را آغاز نمود چنانچه در اواسط قرن ششم در دو جای شهر نماز جمعه برگزار می‌گردید.^۲ پس از هجوم مغولان و انهدام بسیاری از شهرهای ایران، قم نیز از گزند آنان در امان نماند. در واقع اهالی شهر قم همچون سایر شهرهای ایرانی قربانی تعصبات مذهبی گردیدند و در اثر رقابت‌های شیعه و سنی در این مناطق، مخالفان شیعه مغولان را ترغیب به کشتار اهالی شهر نمودند.^۳

بازماندگان فاجعه محرم منتهی به قم، پس از ویرانی شهر، متوجه حرم فاطمه معصومه (س) که در خارج شهر واقع بود گشتند^۴ و اساس شهر کنونی قم را در پیرامون حرم و با مرکزیت آن قرار دادند. پس از آن شهر قم و حرم فاطمه معصومه (س) دوره‌ای از رشد و عمران را در زمان صفویه تجربه نمود. در دوره صفویه و رسمی شدن مذهب تشیع، قم به عنوان اولین کانون و خادگاه شیعیان در ایران مورد توجه ویژه قرار گرفت. شاه‌عباس برای تضعیف بنیه اقتصادی دولت عثمانی که یکی از راه‌های درآمد آنان زیارت عتبات عالیات بود، مردم تشیع را به زیارت حرم امام رضا (ع) و حضرت فاطمه معصومه (س) می‌نمود.^۵ به مرور زمان موقوفات متعددی به

۱. سجادی، صادق، «آستانه حضرت معصومه» در: دایره المعارف بزرگ اسلامی، تهران، مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۶۶، ج ۱، ص ۳۵۸.

۲. قزوینی رازی، عبدالجلیل، بعضی مطالب النواصب فی نقض بعضی فضاویح الروافض، تصحیح محمدتقی میرزا، تهران، ۱۳۳۰.

۳. خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام، حبیب السیر، مصحح محمد دبیر سیاقی، تهران، کتابفروشی خیام، ۱۳۵۲، ج ۳، ص ۳۲؛ میرخواند، تاریخ روضه الصفا، نشر کتابفروشی مرکزی خیام و پیروز، ۱۳۳۹، ج ۵، ص ۹۷.

۴. خواندمیر، حبیب السیر، ص ۳۳؛ میرخواند، روضه الصفا، ص ۹۸.

۵. میرخواند، روضه الصفا، ج ۵، ص ۹۸.

۶. گلی زواره، غلامرضا، قم، در: دایره المعارف تشیع، تهران، نشر سعید محبی، چاپ سوم، ۱۳۷۵، ص ۲۷۹.

آستانه مقدسه قم اختصاص یافت که از طریق درآمد و منافع حاصل از آن و همچنین وجوه نذورات مردمی، به مرمت و توسعه فیزیکی آستانه مقدسه و سایر مسایل فرهنگی و اجتماعی شهر قم اهتمام گردید.

از دوره قاجار با انتخاب تهران به عنوان پایتخت، اهمیت شهر قم از حیث جغرافیایی نیز افزایش یافت. همجواری با دارالخلافه تهران بر محوریت قم به عنوان شهری سوق جیشی و گذرگاهی مهم در مرکز ایران افزود. در دوره قاجار به خصوص در زمان ناصرالدین شاه و فتحعلی شاه و ناصرالدین شاه اقدامات عمرانی بسیاری در قم انجام گردید. فتحعلی شاه به تزئین، کاشی کاری و مطلا نمودن گنبد حرم حضرت معصومه (س) اقدام ورزید و بناهای آموزشی همچون مدارس و عمارات رفاهی همچون مهمان خا در قم بنا نمود.^۱ در عصر ناصری نیز اقداماتی در جهت رشد و توسعه فیزیکی حرم مقدس انجام گرفت. بنای مناره های حرم و صحن جدید در طی هشت سال (۱۳۰۳ - ۱۲۹۵ ه. ق) با سرگیری میرزا علی اصغر خان امین السلطان صدر اعظم شاه انجام گرفت.^۲ همچنین در دوره جدید از تهران به سمت قم نیز در این زمان کشیده شده است.^۳

با رجوع به آثار سفرنامه نویسان خارج از اطلاعات مهم و ارزشمندی از وضعیت عمومی قم در دوره قاجار به دست می آید که در باطن این فضای اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و اداری شهر قم بسیار راهگشا خواهد بود.

تأسیس حوزه علمی قم توسط حاج شیخ عبدالکریم حائری در سال ۱۳۰۱ ه. ش و مرکزیت یابی مرجعیت شیعه در قم در اواخر عصر قاجار، بر اهمیت های آن افزود و به مرکز ثقلی در تحولات سیاسی و اجتماعی کشور تبدیل نمود. بسیاری از علما و

۱. کرزن، جورج، ایران و قضیه ایران، ترجمه وحید مازندرانی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۲، ج ۲، صص ۱۱-۱۲.

۲. همان، ص ۱۲.

۳. همان، صص ۴-۸.

۴. در این آثار توصیفات جالب و دقیقی از وضعیت خانه ها، کوچه ها، بازارها، مقابر متبرکه، حرم حضرت معصومه و تشریح رفتار و خصایل اهالی قم شده است. از جمله خارجیانی که به قم سفر کرده و توصیفات خود را نگاشته اند می توان به آرمینوس وامبری، مادام ژان دیولافوا، لرد کرزن، ادوارد براون، هاینریش بروگش، ویلیام جکسن آمریکایی، هانری رنه دالمانی و دکتر فوریه طبیب مخصوص ناصرالدین شاه اشاره کرد.

روحانیون از داخل و خارج ایران به قم شتافتند و به تدریج حوزه علمیة قم گسترش یافت.

قم در دوره پهلوی اول

در دوره پهلوی اول سه حوزه قدرت در شهر قم وجود داشت: نخست حاکم شهر که نماینده دولت مرکزی به حساب می‌آمد. دوم تولیت آستانه حرم حضرت معصومه (س) که مواضع زیادی در اختیار داشته و خود متولی نیز معمولاً صاحب ثروت و املاک فراوان بوده و صاحب نفوذ و قدرت در شهر بوده است تا آنجا که دو نماینده از سه نماینده قم در مجلس شورای ملی در دوره پهلوی اول - یعنی آقایان میرزا علی اصغر خان کلبانی و سید ابوالفضل تولیت - از متولیان آستانه مقدسه و از ملاکان بزرگ شهر قم بوده‌اند. دسته سوم را علما و روحانیون تشکیل می‌داد که شمار بسیاری از طلاب و مردم از ایشان تبعیت می‌کردند. این دسته اگرچه فاقد ثروت و قدرت سیاسی مهمی بودند اما از قدرت اجتماعی فوق‌العاده‌ای برخوردار بودند. این سه منبع قدرت در شهر فعال و در حال رقابت با یکدیگر بودند.

قبل از استقرار سلطنت پهلوی و در دوره تلاش برای برقراری حکومت جمهوری در ایران، رضاخان که به جلب نظر و همراهی علما نیاز داشت در قم به دیدار آیات عظام قم رفت و بنا به درخواست ایشان^۱، با اعلام بیانیه‌ای انصراف خود را از جمهوری خواهی - از بابت علاقه خود به اسلام و روحانیت - اعلام کرد.^۲ اما پس از استقرار سلطنت رضاشاه، فشار دولت علیه روحانیت در جهت حذف و خنثی کردن قدرت ایشان با جدیت آغاز گردید. به چوب بستن شیخ محمدتقی بافقی و تکی و تکی به جرم اعتراض به ورود همسر و دختران شاه به حرم مقدسه بدون پوشش مناسب^۳، آقا نورالله نجفی اصفهانی از حکومت به ویژه در قضیه اجباری شدن خدمت سربازی^۴ و سپس وفات مشکوک وی، حاکی از این امر دارد.

۱. حائری، عبدالهادی، تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم، تهران، امیر کبیر، ۱۳۶۰، ص ۱۸۹.

۲. بهار، محمد تقی، ملک‌الشعرا، تاریخ مختصر احزاب سیاسی، تهران، امیر کبیر، ۱۳۶۳، ج ۲، صص ۶۲-۶۳.

۳. مکی، حسین تاریخ بیست ساله ایران، تهران، نشر ناشر، ۱۳۶۱، ج ۴، ص ۳۹۷.

روحانیت قم بزودی دریافت چالش مستقیم با حکومت رضاشاه هزینه‌های گزافی به‌دنبال خواهد آورد. لذا زعیم حوزه شیخ عبدالکریم حایری جهت حفظ و بقای حوزه تازه تأسیس قم، سیاست ملایم و معتدلی را با دولت در پیش گرفت.^۱ فشار دولت در محدود کردن روحانیان، زندگی طلاب را با سختی‌هایی همراه نمود. بر این اساس آیت‌الله حائری به حفظ اسرار روحانیت و تعداد آمار و ارقام طلاب پرداخت.^۲ ایوانف مورخ روسی در باب نتایج تاثیر سیاست‌های دولت بر روحانیت می‌نویسد: «از تعداد مدارس روحانی و عده محصلین آن هر سال کم می‌شد مثلاً در سال تحصیلی ۱۹۲۴-۲۵ م.^۳ تعداد مدارس روحانی ۲۸۲ باب مدرسه و محصلین آن ۵۹۸۴ نفر بودند حال آنکه در سال تحصیلی ۴۱-۱۹۴۰ م.^۴ تعداد مدارس مزبور به ۲۰۶ باب و تعداد محصلین آن ۷۸۴ نفر تقلیل یافت».^۵ فشار دولت جهت پیشبرد اهداف تجددگرایانه و سیاست‌های فرهنگی خود در زمینه‌های مختلفی همچون؛ کشف حجاب، تأسیس موسسه اعظمی خطابه، متحدالشکل نمودن لباس،^۶ جلوگیری از برقراری محافل تعزیه و نیز رضای دولت با چالش و اعتراض علما^۷ و مردم مذهبی ادامه و پی‌گیری شد. در چنین اوضاع و احوال وفات آیت‌الله حائری در سال ۱۳۱۵ ه‍.ش، موجب پیدایش خلأ قدرت مرجعیت در قم گردید.

وضعیت عمرانی و کالبدی شهر قم

شهر قم در این دوره روند رو به رشدی را از حیث عین و کالبدی و بهسازی شهری تجربه نمود. جمعیت شهر قم در سال ۱۳۰۴ ه‍.ش در حدود ۲۰۰۰ نفر بود که تا سال

۱. بصیرت منش، رضا، علما و رؤیم رضاخان، تهران، عروج، ۱۳۷۶، ص ۲۴۶.
۲. همان، ص ۲۵۳.
۳. برابر با ۱۳۰۲-۲ هجری خورشیدی.
۴. برابر با ۱۳۱۸-۱۹ هجری خورشیدی.
۵. ایوانف، مایکل سرگیویچ، تاریخ نوین ایران، بی نا، بی تا، ص ۸۷.
۶. مرحله اول قانون اجباری شدن لباس متحدالشکل به تاریخ ۶ دی ماه ۱۳۰۷ در مجلس شورای ملی به تصویب رسید؛ نمایندگان مجلس شورای ملی در بیست و یک دوره قانونگذاری، ص ۱۵۴. بر اساس این قانون پوشیدن لباس یک دست رسمی برای کارمندان دولتی و کلاه لبه دار مشهور به کلاه پهلوی اجباری و همچنین استفاده از لباس روحانیت منوط به اخذ مجوز شد.
۷. جهت اطلاع از متن تلگراف حاج شیخ عبدالکریم حائری به رضاشاه درباره مخالفت با قانون متحدالشکل نمودن لباس و پاسخ تلگراف ایشان که توسط محمدعلی فروغی رئیس‌الوزرای وقت مخابره شد؛ ر. ک: منظورالاجداد، محمدحسین، مرجعیت در عرصه اجتماع و سیاست، تهران، شیراز، ۱۳۷۹، ص ۸-۲۵۷.

۱۳۱۶ ه. ش بالغ بر ۵۵,۰۰۰ نفر گردید.^۱ بدیهی است شهر مهاجرپذیری همچون قم که در حال افزایش جمعیت بومی نیز بود نیاز به اصلاحات عمرانی وسیعی داشت. اصلاح معابر و خیابان‌کشی شهر از اولین اقداماتی است که در این دوره بدان توجه شد؛ «نظر به اینکه شهر قم در سر راه خط غرب و جنوب کشور واقع شده، اصلاحات اساسی لازم دارد. از چندی قبل در صدد اصلاحات اساسی لازم برآمده و قرار شد برای نقشه برداری شهر و توسعه آن مهندسی به محل اعزام گردد. مقرر گردید دو خیابان یکی به عرض ۲۵ ذرع^۲ از پشت صحن و دیگری به عرض ۲۰ ذرع که منتهی به صحن می‌شود احداث و به تسطیع اراضی میدان جلوی صحن نیز شروع و خیابان حضرتی هم به عرض ۱۲ ذرع دیگر توسعه خواهد یافت...»^۳

در کنار خیابان‌کشی، در همین داخل شهر به حمل و نقل برون شهری قم نیز توجه شده است. احداث خط اتوبوسرانی و ایستگاه راه‌آهن قم با ساختمان‌ها و عمارات مناسب^۴ از اقداماتی است که در عرصه حمل و نقل عمومی بین شهری در قم صورت گرفته است. برای رفع مشکل مریض‌خانه و بهبودی در قم، حاج شیخ عبدالکریم حائری شخصاً اقدام به تأسیس یک باب بیمارستان کرد و این اقدام در سال‌های آتی سر منشأ ساخت یک بیمارستان بزرگ‌تر و مجهز گردید. این اقدام در روزنامه اطلاعات چنین گزارش شده است؛

«...حضرت حجه الاسلام آقای حاج شیخ عبدالکریم حائری در صدد برآمده‌اند که از وجوه خیریه که نزد ایشان فرستاده می‌شود یک باب بیمارستان و خانه در قم تأسیس نمایند اخیراً این قدم نیک را این عالم بزرگ برداشته و مریض‌خانه در شهر قم مفتوح فرموده‌اند که مورد استفاده ساکنین قم قرار می‌گیرد...»^۵

در سال ۱۳۱۰ ه. ش سید محمد فاطمی رئیس شعبه دیوان عالی قم نیز اقدام به تأسیس

۱. برقی، علی‌اکبر، راهنمای قم، قم، انتشارات آستانه مقدسه قم، صص ۱۶-۱۷.

۲. ذرع واحد طول معادل با ۱۰۴ سانتی متر.

۳. روزنامه اطلاعات، سال چهارم، شماره ۹۲۸، ۴شنبه ۲۷ آذرماه ۱۳۰۸.

۴. راهنمای قم، صص ۱۳۵-۶.

۵. روزنامه اطلاعات، سال چهارم، شماره ۹۲۸، مورخ ۲۷ آذر ۱۳۰۸.

یک بیمارستان بزرگ و مجهز در قم نمود. کلنگ بنای بیمارستان فاطمی توسط حاج شیخ عبدالکریم حائری زده شد و پس از ۵ سال با مخارجی بالغ بر ۲۸۰,۰۰۰ ریال افتتاح گردید.^۱ شرح احداث بیمارستان فاطمی در روزنامه اطلاعات چنین انعکاس یافت:

«... کثرت زوار و ایاب و ذهاب به قم مستلزم وجود یک باب مریض‌خانه در این شهر می‌باشد. تاکنون مریض‌خانه کوچکی تحت حمایت و توجه حضرت آیت‌الله حاج شیخ عبدالکریم در قم تأسیس گردیده و از مرضای فقیر و بی‌بضاعت پرستاری می‌شود ولی بدیهه است این مریض‌خانه در یک چنین شهر پر جمعیتی به هیچ وجه کافی نیست به خصوص این که در این قبیل شهرهایی که زیارت‌گاه مردم است غالباً مسافر و زوار مریض زیاد در آن می‌روند... جمعیت شیر و خورشید سرخ^۲ از چندی به این طرف در صدد برآمد که در قم مریض‌خانه بزرگی ساختمان و دایر نماید، این فکر وقتی بیشتر قوت گرفت که آقای میرزا محمد فاطمی قمی مستشار محترم دیوان تمیز حاضر شدند یک مقدار اراضی خور و در کنار و دخانه شهر که بهترین نقطه قم است با قیمت مناسب برای تأسیس مریض‌خانه جمعیت شیر و خورشید سرخ واگذار نمایند...»^۳

کارخانه ریساف در قم از دیگر تأسیسات است که در این دوره در قم احداث گردید. این کارخانه در ابتدا با تأسیس شرکت سهامی ریساف قم^۴ با سرمایه پنج میلیون ریال آغاز به کار کرد. تمام اجزا و دستگاه‌های کارخانه به تدریج از آلمان خریداری و در قم نصب گردید. محصول کارخانه در صورت ۲۰ ساعت کار در شبانه‌روز ۴۰۰ بقچه^۵ ریسمان نمره ده و نمره بیست بود. اما به خاطر کمبود برق کارخانه در بعضی ایام تنها ۸ ساعت کار می‌کرد و محصول روزانه آن در این شرایط از ۶۰۰ بقچه ریسمان تجاوز نمی‌کرد.^۶

۱. برقی، راهنمای قم، ص ۱۳۹.

۲. هلال احمر امروزی.

۳. روزنامه اطلاعات سال پنجم، شماره ۱۲۱۸، مورخ ۱ دی‌ماه ۱۳۰۹.

۴. هیئت مؤسس و هیئت مدیره شرکت مزبور عبارت بودند از: عبدالحسین نیک‌پور، ق علی قیصریه، احمد اخوان، محمدعلی نصرتیان و محمدحسین یزدی.

۵. هر بقچه ۴۵۰۰ گرم.

۶. برقی، راهنمای قم، صص ۸-۱۳۷.

از وضعیت معارف و مدارس قم، نیز در این دوره اطلاعاتی در دست است. چنانچه در پایان سال ۱۳۱۸ ه. ش شهر قم دارای سه باب دبیرستان دولتی و ملی و هشت باب دبستان دولتی و ملی بود.^۱

کمیسیون عرایض و سازوکار آن^۲

کتاب حاضر منتخبی از اسناد مربوط به قم در آرشیو کمیسیون عرایض مجلس شورای ملی عصر رضاشاه است. اسناد مزبور از میان ۲۷۶ پوشه عریضه ارسالی اهالی قم در فاصله دوره هشتم تا نازدهم مجلس شورای ملی انتخاب و گزینش شده است. ماهیت این اسناد، غالباً شوائبه و درخواست‌هایی در موضوعات مختلف است که عارضین معمولاً پس از عدم دریافت‌گیری و ناامیدی از احقاق حقوق خود و رسیدگی به پرونده‌هایشان در دستگاه‌ها و نهادهای متولی امر، به مجلس ارسال داشته‌اند. این اسناد در بدو ورود به مجلس در اختیار اداری ای با عنوان کمیسیون عرایض قرار می‌گرفت و مهر، تاریخ و شماره می‌شد. با توجه به پی‌ریزی، نظم نوین اداری در دوره رضا شاه و تاسیس نهادها، سازمان‌ها و وزارتخانه‌ها، تقصصی با وظایف و حیطه کاری مشخص، عرایض ارسالی بنا بر محتوای آنها شناسایی و بر اساس ارتباط موضوعی که با وظایف هر یک از ارگان‌ها و وزارت خانه‌ها داشته دسته‌بندی می‌گردید. بر این اساس نامه‌ها و عرایض رسیده پس از خوانش و فهم موضوع و شناسایی ارگان و نهادهای ذی صلاح، همراه با نامه ای تأکیدی به امضای ریاست مجلس و وزارتخانه‌ها یا ارگان‌های مربوط جهت رسیدگی ارجاع داده و تأکید می‌گردید نتیجه برررسی موضوع جهت اعلام به عارض، به مجلس ارسال گردد.

کمیسیون پس از اخذ جواب از ارگان مربوط، نامه ای مختصر در خصوص اقدامات

۱. جهت اطلاعات بیشتر در این خصوص؛ ر.ک: برقمی، راهنمای قم، صص ۱۴۵-۷.

۲. جهت اطلاعات بیشتر در خصوص کمیسیون عرایض و نحوه عملکرد آن و علل مطالبات مردمی از مجلس؛ ر.ک: محمدی، محمد حسین، «ارزیابی و تحلیل نحوه نگرش و مطالبات مردمی از مجلس شورای ملی در دوره پهلوی اول بر اساس اسناد کمیسیون عرایض قم»، در: اسناد بهارستان، ضمیمه سال اول، شماره سوم، پائیز ۱۳۹۰.

صورت گرفته نوشته و عارض را از گزارش نهایی پرونده مطلع می‌ساخت و بر اساس وضعیت پرونده راه کارهای قانونی پیگیری آن را ارائه و یا صراحتاً از وی خواسته می‌شد جهت پی‌گیری مسئله به شعبه محلی اداره مربوط مراجعه نماید.^۱ در مواردی که عریضه از اهمیت بالایی برخوردار نبود کمیسیون پس از خواندن متن سند بدون ارجاع به ارگان مربوطه آن را با توضیحاتی مبنی بر اینکه جهت حل مشکل به فلان اداره مراجعه و روند قانونی را طی نمایید، به فرد عارض ارسال می‌کرد.^۲

به واسطه ارسال از اداره کمیسیون عریض به سایر ارگان‌ها مبتنی بر نوعی حساب کشی و اخذ گزارش از عملکرد آنها در موضوع مورد نظر بود. اگر چه مستندی در دست نیست که اداره کمیسیون عریض علاوه بر گزارشات ارسال ارگان‌ها و نهادهای متولی امر خود را با اقدار به بررسی و تهیه گزارشی از آن نیز کرده باشد. بنابراین کمیسیون معمولاً به گزارش‌های محلی از سازمان‌ها و نهادهای اعتماد و همان را مبنا قرار می‌داد.^۳

در دیگر سوی وزارتخانه یا ارگان‌های ذیصلاح در بیشتر موارد خود را ملزم به ارائه پاسخ از روند پرونده عارض یا مشکل فرد کمیسیون عریض مجلس می‌دانستند. این جوابیه که بر اساس گزارش شعبات محلی یا وزارتخانه یا سازمان با امضای وزیر مربوطه خطاب به ریاست مجلس نگاشته می‌شد تا حدی به تکرار برقراری مناسبات حاکم بر پایه تعامل با مجلس در جریان بود. اگرچه ذکر این نکته ضروری است که انتصابی شدن نمایندگان مجلس و افول مشروعیت آن باعث تضعیف مجلس در دوره پهلوی اول گشت و به تدریج از وجاهت آن کاست. در واقع ساخت قدرت مطلقه در دوره رضا شاه ایجاب می‌کرد نهادهای برآمده از مشروطیت همچون مجلس در دست ساخت دولت ادغام گردند و کارکردهای همسو با گفتمان حاکم بیابند.^۴ بدین ترتیب مجلس شورای ملی از کارکردهای اصلی خود در تامین حاکمیت قانون و تضمین ارادی‌های

۱. مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۷/۲۸/۶۰، ع.۶/۶۰.

۲. مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۲۰/۲۸/۱۷۹/۶۰؛ مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳/۲۸/۲۵/۶۰.

۳. مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۱/۲۸/۶۰، ع.۶/۶۰.

۴. اکبری، محمدعلی، تبارشناسی هویت جدید ایرانی، تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۸۴، ص ۲۱۸.

مدنی باز ماند و در عوض به تحکیم قدرت شاهانه پرداخت. صورت و مشروح مذاکرات مجلس برخلاف دوره‌های قبل بسیار موجز و خلاصه گردید. در واقع نمایندگان مجلس، آن چنان آزاد و مستقلى نبودند که به اظهار نظر در بسیاری از امور پردازند. به این ترتیب مجلس تقریباً به یک نهاد تشریفاتی و مطیع اوامر رضا شاه تبدیل شده بود.^۱ این فرمانبرداری مجلس در نیمه دوم پادشاهی رضا شاه به اوج خود رسید و این امر توازن بین قوای سه گانه را برهم زد؛ به نوعی که مجلس قدرت بازخواست و نظارت بر ارگان‌ها و وزارت خانه‌ها را از دست داد. همچنین در پی‌گیری عرایض ارسالی از مجلس و درخواست گزارش و رفع تظلم عارض از ادارات و ارگان‌های دولتی کوتاهی ایجاد نمود؛ به طوری که به پاره ای از درخواست‌های اداره کمیسیون عرایض پاسخ نمی‌داد و کمیسیون هم در نتیجه از ارائه نقش خود باز می‌ماند و نتیجه ای حاصل عارض نمی‌گردید. این امر به تکرار ارسال عریضه به مجلس از سوی افرادی که به عریضه آنها پاسخ داده نمی‌شد، می‌انجامید.^۲ به نظر می‌رسد افت قابل توجه عرایض ارسالی به مجلس به ویژه در ادوار هفتم تا دهم، مبین نزول جایگاه مجلس در میان اقشار اجتماع مردم قم بود.

حجم عرایض ارسالی از قم به کمیسیون ادوار مجلس

ادوار مجلس	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴
فراوانی عرایض	۱۲	۵۴	۱۰۰	۸۴	۳۴	۲۷	۲۰	۴	۴۴	۴۳	۵۸	۱۷۸

از دیگر اقدامات مهم کمیسیون عرایض مجلس هدایت مردم و آشنایی آنان در خصوص سازوکار، محدوده وظایف هر یک از ارگان‌ها و موسسات دولتی بود. آموزش مردم نسبت به نظام اداری نوین بر اساس تفکیک وظایف و سوق دادن آنها به

۱. آبراهامیان، ایران بین دو انقلاب، صص ۱۶۹-۱۷۲.

۲. مجلس در دوره رضا خان پهلوی، تهران، جهان کتاب، ۱۳۷۹، ص ۲۸.

۳. مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۶۶/۶۰/۲۸/۳.

پی گیری مطالباتشان در ارگان‌ها ذی صلاح و نهادهای مسوول از اقدامات فرهنگی و آموزشی مهمی است که توسط کمیسیون عرایض مجلس انجام می‌گرفت. در این باره می‌توان به پرونده شکایت اهالی جهرود و قراء خلجستان قم اشاره نمود که از عدم اجازه طبابت به طبیب سنتی منطقه خلجستان شکایت کرده و تقاضای ارسال طبیب و یا اجازه طبابت به طبیب سنتی محل خود را دارند. کمیسیون عرایض موضوع را جهت بررسی به وزارت داخله منتقل کرده و درخواست پاسخ می‌نماید. در پاسخ وزارت داخله عدم اجازه طبابت به طبیب سنتی را تقاضای وزارت معارف مبنی بر عدم اجازه طبابت به افرادی که مجوز ندارند، بیان نموده و طبیب مذکور را فاقد این مجوز می‌داند. کمیسیون در نامه‌ای به اهالی قراء خلجستان چنین می‌نویسد: «... در نتیجه تحقیقاتی که به عمل آمد ممانعت از اعصاب بی‌جواز، منجمله مشارالیه از دخالت در عمل طبابت مطابق مقررات و نظریه وزارت معارف بوده است. در این صورت پس از تحصیل جواز [از اداره صحیحه] می‌تواند [موسسین] دخالت نمایند.»^۱

از سویی مجلس از طریق این عریض‌ها از نحوه اجرای قوانین و عملکرد نهادهای وزارتخانه‌های و ارگان‌های محلی نقاط مختلف کشور آگاهی می‌یافت و با مشکلات عموم اهالی آشنا می‌گشت. این عریضه‌ها از این حیث که مجلس را با مشکلات مردم مرتبط می‌ساخت و آنها را عملاً درگیر حل مشکل می‌نمود، پر اهمیت است چرا که وکلای ملت در مقام تصمیم‌گیری‌های کلان با مشکلات کشور و مردم آشنا شده و از این طریق تصمیمات مناسب‌تری می‌توانستند در مقام قانونگذاری اتخاذ نمایند. آنها از این طریق بر عملکرد نهادها و ارگان‌های اجرایی، نظارتی با واسطه و بلاواسطه موثر می‌داشتند. در واقع نظارت بر کار قوه مجریه و نحوه اجرای قانون از مهم‌ترین وظایف مجلس است که بخشی از آن از این طریق نیز حاصل می‌شد. همچنین دیگر مجلس از طریق این عرایض تأثیرات و پیامدهای اجرای مصوبات و قوانین صادره‌اش را بر زندگی مردم در نقاط مختلف کشور رصد می‌نمود و بر نقاط مثبت و منفی مصوباتش آگاه می‌گشت.

۱. مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۷/۲۵/۸ع.

علل ارسال عرایض

با رجوع به نامه‌ها و عریضه‌هایی مربوط به عصر پهلوی اول مشاهده می‌شود که مردم انتظار حل اختلافات و مشکلاتشان را حتی در درگیری‌های خانوادگی و دعاوی محلی، از مجلس داشتند. مجلس علی‌رغم انجام وظیفه اصلیش در وضع قانون و نظارت بر آن، گاهی عرایض و مشکلات مردم را بر عهده گرفته بود. با وجودیکه در دوره پهلوی اول، اساس اولویت تفکیک وظایف و تخصصی شدن امور شاهد ایجاد و رشد نهادها، وزارتخانه‌ها، ارگان‌ها و سازمان‌هایی منطبق با نظم نوین هستیم اما مردم همچنان مطالباتشان را در مجلس مختلف از مجلس انتظار داشتند. از علل مهم برقراری رویه عریضه نویسی در این دوره به موارد ذیل می‌توان اشاره نمود در واقع این موارد بیسانگر پاره‌ای از مسائل و فسادات و ذمیتات حاکم بر فضای اجتماعی و سیاسی جامعه قم می‌باشد:

۱. ذمیت سستی حاکم بر جامعه و مجلس به عنوان نهاد متولی برقراری عدالت در جامعه.
۲. عدم آموزش صحیح و کارآمد به مردم جهت آشنایی آنها با سازوکار، وظایف، جایگاه و نقش سازمان‌ها، ارگان‌ها و وزارتخانه‌ها جهت پی‌گیری امورشان از نهادهای متولی امر.
۳. عدم کارکرد مناسب نهادهای دولتی و ادارات محلی در انجام وظایف.
۴. عدم آگاهی دقیق از وظایف و سازوکار مجلس.
۵. نارسایی قانون و همچنین ضعف در اجرای قانون: این مطلب را بسیاری از عرایض طرح شده است. یک مورد به عنوان نمونه اشاره می‌گردد: «...تا این تاریخ به قرن ۱۲ و دوره ششم

۱. مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۶۰/۲۸/۹؛ مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۶۰/۶/۶؛ مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۶۰/۲۸/۲.

۲. مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۸/۲۵/۲۸/۱۸؛ مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۶۰/۲۸/۱۱؛ مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۶۰/۲۸/۱۲.

۳. مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۶۰/۲۸/۸؛ روزنامه تمدن مدتی پس از مشروطیت چنین می‌نویسد: «مردم هنوز نمی‌دانند که فایده مجلس شورا چیست و آنرا با محکمه‌ای که باید احکام و حدود شرعی در آن اجرا شود و یا قراری در باب اوراق و اسعار بگذارد اشتباه می‌گیرند» روزنامه تمدن، سال اول، ۱۳۲۵، ۱۹ صفر المظفر، ش ۹، ص ۱؛ مأخوذ از: اکبری، محمدعلی، تبار شناسی هویت جدید ایرانی، تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۸۴، ص ۸۴.

حکومت ملی و مشروطه می‌باشد هنوز جریان قانون برای رعایای دهقانی و ملت بیچاره ایران نشده... و متمنی است مقرر فرمایید در اسرع وقت... رفع این عملیات جنگیزی شود در دوره مشروطه... و با دعاگویان مطابق قانون معمول دارند.^۱ این امر بیانگر عدم تحقق اهداف مشروطیت در حمایت از اقشار مختلف جامعه در برابر بی عدالتی‌ها و حاکمیت قانون در تمام شئون کشور بود. ۶- ترجیح و ترغیب مردم به استفاده از ظرفیت به وجود آمده؛ پاسخگویی ادارات و ارگان‌ها در برابر مجلس تا حدودی مردم را ترغیب به استفاده از ظرفیت حاصل شده نمود. بدین شکل که عارض با طرح شکایت از وضعیتی که برایش پیش آمده، به اداره کمیسیون عرایض مجلس به نوعی مجرای سهل‌رصول‌تر جهت رسیدن به حقوق خود و بررسی پرونده خود در زمان کمتر و با دوری بیشتر از انتخاب می‌کرد. ترجیح مردم به استفاده از روش فوق که می‌توان آن را به کارگیری «پیوه‌نشار از بالا» نامید و تمایل به سیر اداری پرونده تحت هدایت و حمایت نهادی متعلق به مجلس تا حدودی خلاء رابطه بازی و حمایت از پرونده در سیر اداری آن را مطابق معمول به نظر می‌رسد در این شرایط امید بیشتری به رسیدگی مناسب تر پرونده‌ها برای شکایت‌کنندگان هم می‌آمد.

در کنار موارد اشاره شده، می‌توان به علل دیگری که در ارسال عرایض به مجلس نقش داشت اشاره نمود همچون؛ افزایش ناامنی در سراسر کشور و روستاها، ظلم و ستم خوانین، حکام و مامورین حکومتی، وقوع بلایای طبیعی (مأمورین سیل، زلزله، قحطی و آفت زدگی محصولات زراعی و تشدید شرایط نامساعد اقتصادی و مواردی از این دست.^۲ برخی از عارضین پس از سالها پی گیری شکایت خود در محاکم و ادارات مرتبط، از عدم رسیدگی به پرونده خود در نهادهای مزبور ناامید و بی‌ایمانی و اعمال نفوذ در ادارات گله مند گشته و به مجلس متوسل می‌شدند.^۳ به عنوان مثال شکایت همسر یکی از ماموران مالیه قم که شوهرش چهار سال پیش فوت نموده و از

۱. مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۶۶/۶۰/۲۸/۹.

۲. ططری، علی، «بررسی جایگاه عریضه در پژوهش‌های اسنادی»، پیام بهارستان، دوره دوم، سال اول، شماره چهارم، تابستان ۱۳۸۸، ص ۴۶۷.

۳. مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۶۶/۶۰/۲۸/۵.

آن تاریخ تقاضای پرداخت مستمری شوهرش را دارد بدین شرح که «... در این مدت کرارا با مالیه قم شرح حالات عرض شده همه را گفته اند بوزارتخانه نوشته ایم لیکن تا بحال نتیجه حاصل نشده... آیا ممکن است وزارتخانه چهار سال جواب راپورت‌های اداری خود را نداده و تکلیف جمعی ورثه بدیخت را تعیین ننماید...»^۱ همچنین به شکایت علی اکبر خباز قمی از اداره سرویس ارزاق می‌توان اشاره کرد که خاطر نشان می‌شد: «بدبختانه به هر اداره ای متظلم شدم گوش به عرایض مظلوم گویا ممنوع است...»^۲ و «... باید بشنود بیدار نیست...»^۳.

در بهایر اسناد اشاره شده که حکم صادره از سوی نهاد مسئول بعضاً به علت نفوذ شخص خاطی به اجرا در نمی‌آمده است. «... راجع به قتل فرزند دعاگو [توسط فرزند یوسف خان خوانین خلیجستان] معروض می‌دارد قضیه مکرر در مکرر رجوع به عدلیه و حکم از عدلیه و ثبوت حقانیت صادر... خوانین با ثروت و نفوذ نمی‌گذارند احقاق حق و مصالح قلم شود... چنانچه جمعی در طهران مشغول و میرزا هاشم خان که در نظمیة مرکزی است اطمینان به خوانین داده که بهر قیمتی است این خون را پایمال کند به علاوه ضیاء السلطنه در اداره قشونی نائب و قومیت با خوانین داشته...»^۴ موضوع شکایت یکی از رعایای خدیجه خاتون قم که فرزندش بدست غلامرضا فرزند یوسف خان از خان‌های منطقه خلیج فارس به قتل رسیده است، از این دست پرونده‌هاست. انجام قتل و حمایت خوانین معرکه قتل آزار و اذیت خانواده مقتول و اخلال در کار دادرسی پرونده در محاکم ذی صلاح و مال نفوذ فردی به نام میرزا هاشم خان که در نظمیة مرکزی است جهت انحراف پرونده شکایت از جریان جاری امور به نفع خان‌ها و متنفذین دارد و بیانگر شیوع رابطه‌بازی و خفگی کشی و ناکارآمدی دستگاه‌های دولتی در اجرای وظایف می‌باشد.

همچنین به عنوان نمونه از عدم اجرای قانون توسط نهادهای دولتی به علت نفوذ

۱. مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۶۸/۲۵/۲۸/۱۸.

۲. مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۶۶/۶۰/۲۸/۳۴.

۳. مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۶۶/۶۰/۲۸/۳.

افراد و رابطه بازی می‌توان به پرونده شکایت دیگری اشاره نمود؛ اعتراض مهدی نیزاری از عدم تخلیه منزل تصرف شده اش توسط رئیس امنیه قم حتی بعد از صدور حکم دادگاه که تأثیری بر قضیه نبخشید...» در اثر حکم نمره ۳۷۵ مورخه ۱۲ مردادماه در خصوص منزل چاکر [مهدی نیزاری] به وزارت داخله و از وزارت داخله به ریاست جلیله تشکیلات امنیه... به سلطان علی خان رئیس محترم امنیه قم که خانه حاج مهدی خان نیزاری تخلیه نماید [که] تأثیری نبخشید...»^۱ انتقاد از عملکرد نهادها و مسئولان امر و درخواست رفع نقایص موجود همچنین در شکایت رعایا و مغازه داران میدان کهنه قم از سوی کمی مالیاتی ماموران مالیات در اخذ سه نوع مالیات در طول یکسال. این شکایات تعداد قابل ملاحظه ای از عرایض را تشکیل می‌دهند بیانگر عدم شفافیت قضات و ظرفیت تفسیر به رای شدن آن است و یا به عدم نظارت بر اجرای قانون اشاره دارد که اجاب سوء استفاده را به مامورین دولتی می‌دهد. در انتهای عریضه مذکور پیشنهاد حل شکایت به گونه عنوان شده که «... چنانچه باید در میدان [میدان بارکهنه قم] پولی گرفته شود پس از آن عنوان معلوم باشد و محدود فرمایند...»^۲

در باب ناکارآمدی دستگاه‌های مسئولان ایران به علل مختلف اشاره نمود. در اینجا به چند مورد مشخص اشاره می‌شود. به عنوان نمونه جهت روشن شدن بحث به بررسی وضعیت دستگاه قضایی کشور در دوره پهلوی اول می‌پردازیم. چرا که در ارتباط بیشتری در جهت احقاق حقوق مردم که مطالبه محترم مردم از مجلس به حساب می‌آید. پس از مشروطیت و تغییر در ساختار اداری کشور وزارت مالیه تحت نظارت نخست وزیر- ریاست هیئت وزراء که توسط مجلس انتخاب می‌شد به فعالیت ادامه داد و به یکی از وزارت خانه‌های مهم کشور در آمد. این وزارتخانه در دوره رضا شاه تحت عنوان دادگستری از سال ۱۳۰۵ ه. ش همراه با تحولات گسترده ساختار اداری و ایجاد نظام نوین اداری تغییرات بنیادی نمود.^۳ در این دوره وزارت دادگستری در

۱. مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۶۰/۲۸/۲ ع.

۲. مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۶۰/۲۸/۱۲ ع.

۳. شجعی، زهرا، نمایندگان مجلس شورای ملی در بیست و یک دوره قانونگذاری، تهران، موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، ۱۳۴۴، ص ۱۵۲.

سراسر کشور به ایجاد شعبات محلی اقدام نمود اما سؤال مهمی که در اینجا مطرح می‌گردد این است که آیا نیروهای متخصص و آموزش دیده جهت پیشبرد اهداف وزارتخانه مزبور در آن ایام وجود داشت؟ کافی است تنها به تاریخ تاسیس دانشگاه تهران به عنوان اولین نهاد آموزش عالی به سبک جدید جهت تربیت نیروی انسانی دقت نمود. دانشگاه تهران در سال ۱۳۱۲-۱۳ هـ ش تاسیس گشت و اولین گروه فارغ التحصیلان رشته حقوق در سال ۱۳۱۷-۱۸ هـ ش فارغ التحصیل گشتند.^۱ بر این اساس اگر وزارت دادگستری سالها از جهت استفاده از نیروی کارآمد و متخصص دچار محدودیت بوده است، به علاوه تعداد دانشجویان فارغ التحصیل دانشگاه نیز در سال‌های نخست تنها جوابگوی نیاز دادگستری شهر تهران و اطراف آن بوده است و همچنان کمبود نیروی متخصص در شهرستان‌ها تا اواخر دوره پهلوی اول مشهود است. بر این اساس وضعیت سایر نهادها و وزارتخانه‌ها از جمله مالیه، معارف، داخله و غیره نیز به همین گونه مشخص است. بر این عدم کارکرد مناسب نهادهای متولی امر در امر رسیدگی به امور جاریه مردم، مسئولان فراوانی برای اهالی کشور فراهم می‌نمود و این امر در رویکرد مردم جهت پیگیری مشکلاتشان از ادارات دولتی به شکل عریضه نویسی به مجلس نقش موثر داشته است.^۲

نوع مطالبات و انتظارات مردم از مجلس

نوع مطالبات و انتظارات مردم قم از مجلس شورای ملی در چند محور کلی قابل دسته بندی و پی گیری است:

الف) مطالبات حقوقی و قضایی؛ که بیانگر انتظار مردم از مجلس به عنوان نهاد متولی برقراری عدالت در جامعه است و نحوه نگرش به مجلس را به عنوان نهاد نظارتی و اجرایی در امور حقوقی نشان می‌دهد. ب) مطالبات مالی و مالیاتی؛ که بیانگر انتظار مردم از مجلس به عنوان نهاد متولی امر مالی در کشور است و نحوه نگرش به مجلس را به

۱. برای توضیحات بیشتر ر.ک؛ کرونین، استفانی، رضا و شکل گیری ایران نوین، ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران؛ جامی، ۱۳۸۲، صص ۱۹۶-۱۹۴.

۲. مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۵/۶/۶۶ع.

عنوان نهادی نظارتی و اجرایی در امور مالی و مالیاتی نشان می‌دهد. ج) مطالبات در برقراری نظم و اجرای قانون و انتقاد از سرکشی عناصر شرور و همچنین نظارت بر عملکرد دستگاه‌های محلی و بررسی ناکارآمدی و فساد مامورین حکومتی و متنفذین در شهرها و روستاها؛ که بیانگر انتظار مردم از مجلس به عنوان نهاد متولی اجرای قانون و نظارت بر نحوه عملکرد مامورین و کارمندان دولت است و نحوه نگرش به مجلس را به عنوان نهادی با کارکردهای وزارت داخله و دستگاه‌های ذیربط همچون شهربانی و بلدیه نشان می‌دهد. د) موارد دیگر مطالبات اهالی قم که نسبت به سایر موارد کمتر می‌باشند. مانند مطالباتی در خصوص احداث راه و مشکلات حمل و نقل، تأسیس نهادهای آموزشی و مسائل معاشی و همچنین مسائل مربوط به پست و تلگراف.

رسم الخط اسناد عربی

نوشتار فارسی در اسناد عراقی، دویز، علوی اول از نظر واژگانی، ساختاری و املائی ویژگی‌هایی دارد که آن را از فارسی معاصر امروز متفاوت می‌سازد. واژگان به کار رفته در اسناد این دوره مجموعه‌ای است از واژگان فارسی نوشتاری دوره‌های قبل و واژه‌هایی که برای نامیدن پدیده‌های فرهنگی، مادی و غیرمادی جدید از زبان‌های دیگر، به زبان فارسی راه یافته‌است. گذشته از واژه‌ها اصطلاحات عربی، واژه‌های بسیاری از زبان‌های فرانسه، انگلیسی و غیره، نیز در مکاتبات این دوره دیده می‌شود که از رهگذر تماس‌های فرهنگی میان ایرانیان و سایر ملل بویژه اروپاییان از دوره قاجاریه به بعد وارد زبان فارسی شده است. کاربرد فراوان واژه‌های بیگانه‌ای همچون روسیه، راپورت، کتترات، آژان و... از فرانسوی؛ پست، کپیه، کامپاکس و غیره از انگلیسی؛ امنیت، امنیه، استفسار، فلاح، صغار و کبار، شتوی و صیفی، استنطاق، رعیت و لغاتی این دست از عربی در اسناد این دوره، بازتابی از ارتباط ایرانیان با ملل دیگر می‌باشد. با تأسیس فرهنگستان زبان فارسی در ۲۹ اردیبهشت ماه ۱۳۱۴ ه. ش و جایگزینی کلمات و واژگان فارسی، به مراتب از کاربرد واژگان بیگانه در نوشتارهای این دوره کاسته شد، اما از بین نرفت. جایگزینی بسیاری از این واژه‌ها با برابره‌های فارسی آن همچون

گزارش، قرارداد، رونوشت، ژاندارمری، کلانتری، کشاورزی، بازپرسی، پرس و جو و... در همین دوره به وجود آمد و به تدریج به کار گرفته شد.

ساخت واژه جدید از لغات بیگانه با قواعد دستوری یک زبان دیگر از نکات دیگر قابل تأمل در متن این اسناد است که البته این واژگان ترکیبی از مدتها قبل در آثار دوره قاجار نیز دیده می‌شود. واژگانی مانند پستاً، تلگرافاً، کبیّه، لغات انگلیسی هستند که با دستورالعمل عربی خلق شده‌اند و در نوشته‌ها به وفور به کار گرفته می‌شوند. از نظر ساختاری نیز نوشتار فارسی این اسناد ویژگی‌های خاص دارد. یکی از این ویژگی‌ها گرایش به استعاره است. قابل ملاحظه از پسوندهای جمع عربی است این گرایش نه تنها در جمع بستن املات عربی همچون افواج، اوطان، ذوات، اشجار، کاملاً قابل توجه است بلکه حتی در صورتی‌های جمع کلمات فارسی همچون دستجات، خیالات و مانند آنها نیز مشاهده می‌شود.

از نظر رسم الخط و املا نیز در این اسناد دارای ویژگی‌های چندی است. یکی از خصوصیات مهم این نوشته‌ها، نوع و کاربرد نوشتاری واژه‌ها است که گویا نشانگر مدون نبودن رسم الخط در این دوره و یا عدم آشنایی عموم نسبت به آن و یا عدم پای بندی نگارندگان در کاربرد رسم الخط در نوشته‌هایشان بوده است. برخی از این واژه‌ها به اشکال مختلف نوشته می‌شد؛ تبرعه، تبرئه، برمائیه، بفرالید، دوعاگو، دعاگوی، دعاگو، عایله، عائله، راپرت، راپورت، کترات، کتتراد، کتترار و... واژه‌هایی نیز وجود دارند که شکل ظاهری آن با معیار فارسی امروزی هم خوانندگی داشته و از حیث املائی نادرست به حساب می‌آیند؛ اما به علت کثرت استفاده در نوشته‌ها گاهی این موارد را باید نه در زمره اغلاط املائی بلکه به حساب شکل رسم الخط نوشتاری آن دانست. قلمداد نمودن در واقع کلمات «جهه»، «رسیده‌گی»، «بیچاره‌گی» و «اله» در اکثر عرایض به هم این شکل نگاشته شده است. بر این اساس این واژگان به علت کثرت استفاده و ضعیف بودن فرض غلط املائی - البته بر اساس رسم الخط دوره مورد بحث - با عنوان اغلاط املائی در پاورقی بدان اشاره نشده است. اگرچه در متن استنساخ شده شکل امروزی آن، که عبارتند از؛ «جهت»، «رسیدگی»، «بیچارگی» و «الله» لحاظ گردیده است.

از نظر جدانویسی و سرهم نویسی نیز قاعده و قانون مشخصی وجود ندارد و دوگانگی و چندگانگی شکل نگارش کلمات، در اسناد به چشم می‌خورد. صورت‌هایی همچون: اینعصر، وجهرا، محصولرا، بچه‌جهه، اینمدت، بامهار، طهرانرا، یکمشت، پریشانروزگار و غیره از سرهم نویسی کلمات و همچنین صورت‌هایی مانند: بی‌یابند، به برد، نه بخشیده، نه نماید، به پردازد، بی‌چاره، پای تخت و دیگر لغات. از جدانویسی واژه‌ها و کلمات به چشم می‌خورد. سرهم نویسی دو لغت مستقل و یا یک لغت با حرف اضافه امری شایع به حساب می‌آید که امروزه مرسوم نیست لذا در سیر استنساخ و تصحیح متن این کلمات از یکدیگر جدا و بر اساس رسم الخط نوشتاری معیار امروز نگاشته شدند. سوئی دیگر تأکید بر جدانویسی «ب» امر یا «ن» نهی از فعل جمله نیز اصلاح گشته است. اگر این مسائل هنوز هم به شکل کامل در خط فارسی حل نشده است اما در مقایسه با دوره هلو و اول خط کنونی فارسی به سوی قاعده‌مند شدن سیر کرده و مدون‌تر شده است.

شیوه معرفی افراد و ثبت اسامی نیز یک خاصی در این عرایض دارد. ذکر اسم پدر بلافاصله پس از نام فرد به شکل غالب در اسناد به چشم می‌خورد. به نظر می‌رسد شکل معرفی فرد در این زمان در شرق قم، ریه در سنت عربی دارد. اعراب نیز در معرفی خود، نام پدر را بلافاصله پس از نام خود می‌کنند. مانند زید بن علی. در میان اهالی قم نیز این شکل معرفی، با اندکی تغییر رواج دارد؛ با این تغییر که به جای کلمه ابن یا فرزند، کسره‌ای به آخر اسم خود اضافه می‌کنند و سپس نام پدر را به آن منضم می‌نمودند بدین شکل؛ علی یوسف، عباس مسطوری، جعفر ابن رویه معرفی در میان مردمان بخش‌های قدیمی‌تر قم همچون محلات شاه سید علی و شاه ابراهیم همچنان مرسوم است.

از دیگر موارد مهم مورد اشاره عدم مشخص شدن کاربرد همزه در لغات است. در برخی موارد «ا» به جای همزه می‌آید همچون: بفرماید، و گاهی نیز همزه به جای «ا» می‌آید مانند: کرده‌ئیم، عریضه ئی. همچنین استفاده از «ا» به جای «آ» که بسیار شایع است. مانند: آبادی، اب و غیره.

تبدیل «کسره» به «ه» مانند: پیره مرد، پیره غلام و... تبدیل «ضمه» به «و» مانند: دوچار، دوغاگو و... کاربرد «ه» به جای «ت» همچون: قناه، جهه و... از دیگر نکات قابل تأمل در نوشتار عرایض این دوره است.

روش کار و تصحیح متن

به منظور استفاده آسان، صحیح و اصولی مخاطبان، اسناد مجموعه حاضر سطوح مختلف از تصحیح متن را نیز با توجه به ماهیت اسنادی متن و توان ناچیز تکنیکی مصحح شت قرار داده است که به صورت مختصر بدان‌ها اشاره می‌شود:

۱. علائم نگارشی

استفاده از علائم نگارشی همچون «،»، «.»، «:»، «!»، «/»، «» و... در متن استنساخ شده اسناد جهت خوانش صحیح آن متن از اقدامات مهمی است که به شکل گسترده در مجموعه حاضر انجام گرفته است. در واقع چگونگی خواندن متن است که معنا و مفهوم آن را در ذهن خواننده متبادر می‌سازد. بدین معنی که امکان دارد یک متن بدون علائم نگارشی به شیوه‌های مختلف خوانده و فهم شود و درک و برداشت ما را از سند کاملاً متفاوت سازد. لذا به کارگیری علائم نگارشی در متن اسناد از مهمترین اقدامات در تصحیح متن سند است. البته توجه به این نکته ضروری است که آشنایی مصحح با متن اسناد نیز جهت اعمال علائم نگارشی بسیار اهمیت دارد.

۲. [؟]

در حین استنساخ سند اگر واژه‌ای به علل مختلف از جمله بدخطی نویسنده سند، پاشیدگی جوهر، کمرنگ شدن متن سند در طی زمان، نقصان در برگ سند، پارگی و کهنگی آن و یا درج یادداشتی بر روی متن اصلی، به سختی قابل خوانش باشد و صحت خوانش واژه مزبور با تردیدهایی همراه باشد علامت [؟] در جلوی واژه می‌آید.

۳. [کذا]

در پاره‌ای از موارد در حین استنساخ اسناد به واژگان و عباراتی برخورد می‌شود که به لحاظ معنایی و ساختاری نادرست می‌باشند این اشتباهات که به صورت آوردن واژگان و جملات نامفهوم و بی‌ربط در میان متن سند است توسط نویسنده عریضه رخ داده است. این اساس با آوردن [کذا] در جلوی واژه یا عبارت اشتباه، توجه مخاطب نسبت به اشتباه مفهومی رخ داده جلب شده است.

۴. [...]

در استنساخ اسناد بسیاری از بخش‌های متن سند یا کل آن به علل مختلف قابل استنساخ نباشد در متن واردی که خوانش واژه‌ای یا عبارتی از متن سند مقدور نباشد علامت [...] می‌آید به عنوان [...] نشان‌دهنده یک واژه ناخوانا می‌باشد.

۵. [ص]

در اسناد چند صفحه‌ای پس از اتمام هر صفحه ورود به صفحه بعدی نشانه [ص] آورده می‌شود. این امر به دلیل مشخص کردن متن هر صفحه و آگاهی مخاطب از تعداد صفحات یک عریضه است.

۶. نقطه‌گذاری واژگان

از ویژگی اسناد مجموعه حاضر، عدم رعایت دقیق نقطه‌گذاری متن سند است. واژگان بسیاری بدون رعایت قواعد نقطه‌گذاری و در واقع بدون نقطه ذکر شده‌اند که همین امر در سختی خوانش متن اسناد تأثیر بسزایی داشت. بنابراین در تصحیح صورت گرفته واژگان نقطه‌داری که بدون نقطه ذکر شده‌اند به شکل درست آن نگارش یافته‌اند.

۷. سقط و افتادگی []

در پاره‌ای از اسناد عبارات و جملاتی وجود دارند که به صورت نیمه‌کاره رها می‌شوند. این موضوع در مکاتباتی که از طریق تلگراف انجام می‌گرفت بیشتر مشهود است. فرد

عارض هنگام ارسال تلگراف به ازای هر کلمه باید مبلغی را می‌پرداخت لذا سعی عارض در کم کردن هزینه تلگراف به شکل عدم اتمام جملات و نیاوردن افعال عبارات بوده است. بدین شکل که یکسری عبارات بدون فعل پشت سرهم آمده است. به عنوان نمونه به این سند می‌توان اشاره نمود: « دو ساعت به غروب روز سه شنبه ۱۰/۳/۴ مبتلا به افت تگرگ. محصولات شطوی و صیفی و اشجار از بین رفته. چندین خانه خراب. قوت کلی از بین رفته. عطف توجهی و آلا تمام اهالی متواری. اهالی قریه راهجرد». این نادرتهای با اضافه کردن کلمات و افعالی که از صحت معنایی، نگارشی و دستوری مطابق متن خود نباشد تصحیح گردید. عبارات و همچنین اعداد اضافه شده به متن به جهت اینکه استن اصلی قابل تشخیص باشند در داخل [] قرار گرفته‌اند.

۸. « »

اسامی خاص همچون روزنامه «ساز»، روزنامه «تجدد ایران» و موارد مشابه در داخل « » قرار گرفته است.

۹. اغلاط املائی

در اسناد عرایض آنچه بیش از همه جلب توجه می‌کند وفور اغلاط املائی آن است. اغلاط املائی در متن استنساخ شده تصحیح و شکل و صورت واژه در متن آمده است. اما جهت حفظ شکل ظاهری سند اغلاط املائی و شکل اصلی واژه سند در پاورقی آمده است. چه بسا که شکل به کار گرفته شده واژه توسط نگارش در متن سند جزو رسم الخط پذیرفته شده زمان خود بوده باشد. علی‌رغم اینکه بسیاری نگارش امروزی مطابقت نداشته باشد. پرداختن به این قبیل مسائل نگارشی در زمینه کار اهالی ادبیات و پژوهشگران مباحث خط و زبان فارسی است بر این اساس با در پیش گرفتن شیوه تصحیح حاضر که در واقع وفاداری به شکل ظاهری اسناد است امکان استفاده و تحقیق بر روی اسناد از وجوه مختلف ادبی و زبان شناختی نیز فراهم گردیده است.

۱۰. معنایابی لغات

تعریف لغات و واژگان فنی، تخصصی و نامفهوم از قبیل پارکه بدایت، تسعیر، کامپاکس، در پاورقی از دیگر اقداماتی است که بر روی متن حاضر صورت گرفته است. معنایابی و تعرف واژگان ثقیل با مراجعه به نسخه دیجیتالی لغت‌نامه دهخدا انجام شد.

۱۱. مکان‌یابی مناطق، قراء و روستاها

بسیاری از اسناد کمیسیون عرایف از دور افتاده ترین مناطق روستایی ارسال می‌شد. بدون تردید مکان‌یابی این مناطق، امکان فهم سند را برای مخاطب آسان‌تر می‌کند. از سوی دیگر توجه به محل صدور عرایض و آگاهی از مسائلی و دغدغه‌ها و وضعیت هر منطقه و قریه امکان تحقیقات محلی و جزئی را فراهم می‌آورد. این اطلاعات برای پژوهشگران حوزه تاریخ محلی بسیار حائز اهمیت خواهد بود.

در برخی موارد مکان‌یابی برخی روستاها و مناطق در پاورقی ذکر نشده است؛ این امر بدان علت است که روستاها و قریه‌های مسطور قابل ردیابی نبوده‌اند چرا که این مکان‌ها در زمان حاضر وجود خارجی ندارند. مدت‌ها قبل یا تخریب شده و از بین رفته‌اند و یا به روستا یا شهرهای مجاور خود ملحق گشته‌اند.

اسامی برخی قراء و روستاها بارها در متن اسناد ذکر می‌شود اما مکان‌یابی آنها تنها در دفعه اول در پاورقی عنوان می‌شود.

۱۲. رعایت زمانمندی اسناد

ترتیب توالی زمانی اسناد در هر یک از فصول کتاب رعایت شده است. حتی رعایت توالی تاریخی در ثبت یادداشت‌های صدر و ذیل هر سند نیز رعایت شده است. بدین معنی که یادداشت‌های هر سند نیز بر اساس تقدم زمانی به ترتیب استنساخ گردیده است.

بخش پیوست

بخش پیوست در جهت آشنایی و اطلاع رسانی در زمینه موضوعات مطرح در اسناد، و

تکمیل مباحث کتاب در نظر گرفته شد. در این بخش از تعدادی نقشه، عکس، نمونه‌هایی از اسناد و اعتبارنامه‌های نمایندگان قم در مجلس شورای ملی استفاده شده است.

در این راستا، با رجوع به فرهنگ‌های جغرافیایی، اطلس و گیتاشناسی‌ها یکی از قلمی‌ترین نقشه‌های رسمی شهر قم در دوره پهلوی تهیه و در کتاب گنجانده شد. عکس‌هایی نیز از مجلس شورای ملی و شهر قم تهیه و به همراه نمونه‌ای از اسناد میرزا علی‌اکبر عریض شهر قم که در کتاب به کار گرفته شده، جهت آشنایی مخاطبان، در بخش پوست اضافه گردیده است. اکثر عکس‌های مربوط به شهر قم از کتاب راهنمای شهر قم اثر علی‌اکبر برقی انتخاب شده است. این کتاب در سال ۱۳۱۷ توسط آستانه مقدسه حضرت معصومه (س) منتشر گردیده است.

اعتبارنامه‌های نمایندگان در آرشیو اسناد کتابخانه مجلس شورای ملی نیز تهیه و در بخش پوست گنجانده شد. انتخابات ارزشمندی در خصوص شغل نماینده منتخب و میزان آرای مردمی در حوزه انتخابیه در این اعتبارنامه‌ها قید شده است که حائز اهمیت است. اعتبارنامه‌ها پس از تأیید مجلس انجمن نظارت بر انتخابات هر منطقه و حاکم محلی، به منزله سند رسمی تأییدیه مجلس ارسال می‌گشت.

آنچه در این اعتبارنامه‌ها جلب توجه می‌کند تعیین میزان مشارکت مردمی در انتخابات است. دوره ششم انتخابات مجلس در سمیه به تاریخ ۶ خرداد ماه ۱۳۰۵ با ۱۲۸۱۸ نفر شرکت‌کننده، بالاترین میزان مشارکت مردمی در دوره رضاشاه به حساب می‌آید. شاید این بدان خاطر باشد که هنوز مجلس و نمایندگان آن در جایگاه بیشتری در انظار عموم برخوردار هستند و مجلس به عنوان رکنی از ارکان مملکتی و حق حاکمیت مردم از اعتبار بیشتری برخوردار است. به دیگر سخن هنوز دیکتاتوری رضاشاهی با ابعاد گسترده آن آغاز نشده و تبعات مجلس تشریفاتی و اسمبلی به طور واضح مشخص نشده بود. میزان مشارکت در ادوار نهم و دهم مجلس شورای ملی یعنی در اواسط حکومت رضاشاه به صورت چشمگیری سیر نزولی را نشان می‌دهد. در

۱. ر.ک؛ بخش پوست: اعتبارنامه نماینده قم آقای میرزا علی حق نویس در دوره ششم مجلس شورای ملی.

دوره نهم مجلس و در انتخابات ۷ آذرماه ۱۳۱۱، ۴۰۷۹ نفر از اهالی قم بر سر صندوق‌های رأی حاضر شدند و در دوره دهم انتخابات مجلس در ۲۴ دی‌ماه ۱۳۱۳ این تعداد به ۸۳۳۸^۲ نفر رسید که مشارکت ضعیفی در انتخابات آن دوره به حساب می‌آید. در این دو دوره آقای میرزا علی‌اصغر خان دربارانی^۳ به نمایندگی مردم قم در مجلس حضور داشت.

در دوره دهم انتخابات مجلس شورای ملی در قم از نظر میزان مشارکت مردمی در انتخابات رشد چشمگیری برخوردار بود. براساس اعتبارنامه یا استوارنامه نماینده منتخب قم آقای ابوالفضل تولیت^۴ با ۱۴۵۵۰ رأی از مجموع ۱۴۸۰۰ رأی محفوظی به مجلس راه می‌یابد. در صورت تأیید صحت این آمار و مشارکت واقعی مردم قم در انتخابات این برتری قابل ملاحظه می‌تواند از نفوذ و مقبولیت اجتماعی آقای تولیت به عنوان کفیل تولیت آستانه حرم حضرت معصومه^(س) و همچنین ثروت و نفوذ وی در محافل و مجامع دولتی و اجتماعی راه باشد. همچنین وی به واسطه اقدامات خیرخواهانه و حفظ مناسبات نزدیک با علما و روحانیان مقبولیت اجتماعی مناسبی برخوردار بوده است. نکته جالب توجه در خصوص نماینده قم در دوره رضاشاه این است که هر دو آنها از کارمندان و متولیان آستانه حرم حضرت معصومه^(س) و از بزرگ مالکین شهر قم به حساب می‌آمدند.

۱. ر.ک: بخش پیوست: اعتبارنامه نماینده قم آقای میرزا علی‌اصغر خان دربارانی در دوره نهم مجلس شورای ملی.
۲. ر.ک: بخش پیوست: اعتبارنامه نماینده قم آقای میرزا علی‌اصغر خان دربارانی در دوره دهم مجلس شورای ملی.
۳. حاج میرزا علی‌اصغر دربارانی مشهور به «حاجب‌التولیه» متولد ۱۲۵۷ ه.ش فرزند حاج میرزا محمدتقی کارمند آستانه حضرت معصومه^(س) و از ملاکان بزرگ شهر قم به حساب می‌آمد. وی نیز همانند پدر از کارمندان آستانه حضرت معصومه^(س) و از ملاکان بزرگ قم بوده است. دربارانی نماینده دوره‌های ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷ مجلس شورای ملی از حوزه انتخابی قم بوده است؛ شجعی، زهرا، نمایندگان مجلس شورای ملی، بیست و یک دوره قانونگذاری، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۴، ص ۳۲۳.
۴. سیدابوالفضل تولیت متولد ۱۲۷۳ ه.ش فرزند حاج سید محمدباقر متولی باشی از کارمندان آستانه حرم حضرت معصومه^(س) و از مالکان بزرگ شهر قم می‌باشد. وی نماینده ادوار ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷ مجلس شورای ملی از حوزه انتخابی قم بوده است؛ شجعی، زهرا، نمایندگان مجلس شورای ملی، بیست و یک دوره قانونگذاری، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۴، ص ۳۱۵.
۵. ر.ک: بخش پیوست: اعتبارنامه نماینده قم آقای ابوالفضل تولیت در دوره دوازدهم مجلس شورای ملی.
۶. ر.ک: بخش پیوست: اعتبارنامه نماینده قم آقای ابوالفضل تولیت در دوره دوازدهم مجلس شورای ملی.

سامان دهی و تفکیک موضوعی اسناد

در دوره رضا شاه وزارتخانه‌ها، سازمان‌ها و نهادهایی منطبق با نظم جدید و وظایف خاص و تخصصی ایجاد گردید که در واقع منطبق با نظم نوین حاکم بر جهان بود.^۱ در واقع الگوی جدید اداره جامعه در دوره مدرنیته ایجاب می‌کرد که روش سستی اداره کشور جای خود را به تشکیلات اداری جدیدی بدهد که توان پاسخ‌گویی و کارآمدی بیشتری را داشته باشد. بر این اساس شاهد ظهور نهادها، سازمان‌ها و وزارت‌خانه‌هایی هستیم که هر یک در حوزه‌ای خاص و مشخص شده‌ای به فعالیت اشتغال داشتند. در دسته‌بندی اسناد مجموعه حاضر تفکیک موضوعی آن‌ها به این امر توجه گردید. بدین معنی که هر سند ارسال شده به مجلس و آراء و شکایات مطرح شده در عرایض، به یکی از وزارت‌خانه‌ها برمی‌گشت و در حوزه وظایف تخصصی آن وزارت‌خانه قرار داشت. چنانچه کمیسیون عرایض مجلس، جهت پی‌گیری درخواست‌ها، به‌ای به امضای ریاست مجلس به پیوست عریضه، به نهاد و وزارت‌خانه متولی امر ارسال داشت تا وزارت‌خانه مزبور اقدامات لازم را به عمل آورد. با عنایت به آنچه گفته شد، هر یک از اسناد پرونده‌های مجموعه حاضر در یکی از تقسیم‌بندی‌های ۱۰ گانه زیر قرار می‌گیرد.

۱. اسناد مربوط به وزارت داخله (شور)
۲. اسناد مربوط به وزارت عدلیه (دادگستری)
۳. اسناد مربوط به وزارت پست و تلگراف و ترانزیت
۴. اسناد مربوط به وزارت جنگ
۵. اسناد مربوط به وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه (فرهنگ)
۶. اسناد مربوط به وزارت طرق و شوارع (راه)
۷. اسناد مربوط به وزارت مالیه (دارائی)
۸. اسناد مربوط به وزارت صناعت
۹. اسناد مربوط به وزارت تجارت
۱۰. اسناد مربوط به اداره کل کشاورزی

۱. جهت آگاهی بیشتر رجوع کنید به: «جدول دگرگونی تشکیلات اداری و دولتی در دوره رضاشاه» در انتهای مقدمه.

لازم به ذکر است نحوه چیدمان اسناد در هر یک از دسته بندی‌های فوق، بر اساس تقدم و تأخر زمانی می‌باشد. بدیگر سخن، اسناد مربوط به هر یک از وزارت خانه‌ها به ترتیب زمانی مرتب شده است.

اهمیت اسناد و کتاب حاضر

از دیرباز تاسون، ساختارهای سیاسی، وقایع سیاسی و زندگی و شرح حال نخبگان سیاسی مشغولی اصلی مورخان را تشکیل می‌داده است. گرایش‌های تاریخی رایج در ایران به محور مباحث تاریخی را در مسائل و وقایع سیاسی جستجو می‌کند، ریشه عمیق در سنت تاریخننگاری این سرزمین دارد. از خلال بیشتر کتب و منابع تاریخی جز مسائل مرتبط با نظام سیاستمداران چندان چیز دیگری نمی‌توان یافت. منابع تاریخی اغلب در قبال اوضاع اجتماعی، نحوه معیشتی و نحوه زندگی مردم عادی مناطق مختلف ایران اطلاعات اندک و مبهم ارائه می‌کنند. متأسفانه مباحث مربوط به تاریخ اجتماعی نه تنها از سوی منابع تاریخی مورد توجه قرار گرفته، بلکه در پژوهش‌ها و تحقیقات جدیدی که در عرصه تاریخ صورت می‌گیرد نیز به طور جدی مطرح نشده است. عدم الگوی مناسب و کافی و فقدان تحقیقات تاریخ اجتماعی روشمند و پرمایه در کشور از دیگر موانع کار تحقیق در این زمینه به حساب می‌آید. افزون بر این، باید به توسعه نایافتگی پژوهش‌های مربوط به تاریخ محلی یا تاریخ شهریه و روستایی در ایران نیز اشاره نمود. این مسائل محققان و پژوهش‌گرانی را که قصد تحقیق و پژوهش در این عرصه را دارند با مشکل مواجه می‌کند. بدون تردید ترجیح به حوزه پژوهش تاریخ محلی در پژوهش‌های دانشگاهی در دراز مدت سبب می‌گردد رشد کمال‌تدوین تاریخ از طریق تجمیع جزئیات تواریخ محلی به صورت علمی امکان‌پذیر گردد. راین رو پرداختن به تاریخ شهری یا تاریخ محلی محملی برای مشارکت در فهم دقیق‌تر تحولات اجتماعی در ایران به حساب می‌آید. به نظر می‌رسد عدم توجه به تاریخ‌نگاری محلی در این دوره به دلیل نارسائی و کمبود در زمینه اطلاعات و داده‌ها باشد که گاه کار تحقیق را آنچنان در تنگنا قرار می‌دهد که توان هرگونه تفسیر و تحلیل را از مؤلف می‌گیرد. انواع مختلف اسناد تاریخی به عنوان ابزاری راهگشا در عرصه پژوهش‌های

تاریخ اجتماعی و محلی از جمله راهکارهایی است که باید با جدیت بیشتری مدنظر قرار گیرد و به آن توجه گردد. به بیان دیگر در پیش گرفتن رویکرد تحقیقات تاریخی مبتنی بر اسناد، راهکار برون‌رفت از خلاء داده‌های اجتماعی و محلی به حساب می‌آید. جهت توجه‌دهی مخاطبان و پژوهشگران مجموعه حاضر، به بخشی از اطلاعات مهم اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی که از این اسناد به دست می‌آید، اشاره می‌شود:

- آشنایی با نحوه عملکرد بازار
- آشنایی با مسائل و مشکلات بازاریان و اصناف بازار
- آگاهی از وضعیت میادین و بازارهای فروش اجناس
- آگاهی از وضعیت کارگران و کارخانه‌ها
- آگاهی از شیوه‌های تولید محصولات
- نحوه رسیدگی به امور طایفه و شوارع و چگونگی احداث خطریل و راه‌آهن
- نحوه تعامل ادارات و رایش با مردم
- آسیب‌شناسی نظام مدرن قضایی و تجربه عملکرد سیستم نوین اداری
- آشنایی با گردش اداری پرونده‌ها و روند اجرائی سازمان‌ها و نهادهای دولتی
- آشنایی با مسائل و مشکلات محله‌های شهری و قریه‌ها
- آگاهی از میزان جمعیت شهر قم، قریه و محلات آن
- اقسام مالیات شهری و روستائی و نحوه اخذ آن‌ها
- میزان امنیت اجتماعی در جامعه
- میزان مرگ و میر و تشریح وضعیت بهداشت
- میزان مدارس و تشریح وضعیت معارف و علوم
- تعامل زارعین روستایی با دولت
- نحوه مالکیت مزارع، املاک و مستغلات
- نوسازی در قم و نحوه اجرای آن
- تعامل تجار و بازاریان با دولت
- آگاهی به آداب و رسوم اجتماعی حاکم بر جامعه قم
- و مواردی از این دست را می‌توان ذکر نمود.

ملاک گزینش و انتخاب اسناد

در گزینش و انتخاب اسناد مجموعه حاضر اولویت‌هایی در نظر گرفته شد که به اهم آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. رعایت تنوع موضوعی

هر یک از سندهای موجود در کمیسیون عرایض در واقع نشان‌دهنده بخشی از واقعیات جامعه قم می‌باشد. سعی شد تا با انتخاب اسناد متنوع و مختلف از حیث موضوع، انواع و اقسام مسائل، مشکلات و حوادث به وقوع پیوسته در حیات اجتماعی و زندگی روزانه اهالی قم منعکس گردد.

۲. رعایت اهمیت موضوعی

در انتخاب اسناد در این مجموعه اهمیت موضوع به شدت مورد توجه بوده است. به علت محدودیت در انتخاب و پیکار با اسناد، عرایض کم اهمیت‌تر همچون «شکایت فردی از عدم دریافت طلب از همسایه خود» یا «م شدن قاطر یکی از اهالی راهجرد» و موارد مشابه کنار گذاشته شد.

۳. جنبه عمومی داشتن اسناد

از انتخاب اسنادی که وجه شخصی آن پررنگ است تا حد امکان پرهیز شد. مانند اسناد مربوط به «افزایش حقوق»، «دریافت پول و معافیت از دولت» و مانند آنها. در واقع انتخاب اسنادی که به وجوه مختلف زندگی عمومی و هم‌پیکار و هم‌سازای فضای عمومی جامعه قم در دوره پهلوی اول اشاره دارند در اولویت انتخاب قرار داشت. در این اسناد اطلاعاتی درباره وضعیت و مشکلات شهری، منطقه‌ای، روستایی، نهادهای رسمی، ادارات محلی به وظایف خود، میزان نفوذ خوانین، نحوه تعامل کارمندان دولت با مردم، وضعیت امنیتی، نحوه مالیات‌گیری و انواع آن، وضعیت بازار، اصناف و کارخانه‌ها، وضعیت مدارس و معارف و غیره به دست می‌آید که بسیار حائز اهمیت می‌باشد. در انتها با تأکید بر اهمیت تمامی اسناد موجود در آرشیو کمیسیون عرایض، باید ذکر نمود که میزان و حجم اطلاعاتی که از اسناد شخصی به دست می‌آید در قیاس با این دست اسناد عمومی‌تر، به مراتب کمتر است اگرچه این اسناد نیز از اهمیت برخوردارند.

سپاسگزاری

گشایش درب‌های آرشیو مرکز اسناد مجلس و در اختیار نهادن اسناد جهت استفاده محققان و پژوهشگران حوزه تاریخ از جمله اتفاقات خوبی است که در ایام مدیریت جناب آقای دکتر رسول جعفریان در کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی رخ داده است. برخود فرض می‌دانم از خدمات علمی که در این چند سال مدیریت ایشان و جناب آقای دکتر علی ططری ریاست محترم مرکز اسناد مجلس به پژوهشگران حوزه تاریخ صورت گرفته صمیمانه تشکر نمایم. همچنین از بذل عنایت و اعتماد آقای دکتر ططری به بنده جهت انجام پروژه حاضر سپاسگزاری می‌نمایم. از جناب آقای سید مهرنیزن‌دار محترم مرکز اسناد مجلس و آقای مظفر مقام ریاست واحد سمعی-بصری مرکز اسناد مجلس به خاطر مساعدت‌هایشان در تهیه اسناد عکس‌هاتشکر می‌کنم. سرکار خانم زهرا اسکندری فرد کارشناس محترم تنظیم و پردازش اسناد مرکز گنجینه اسناد به خاطر مساعدت‌هایی که در انتخاب و گزینش اسناد و همچنین یادآوری نکات مفید شناسایی، بسیار سپاسگزاری می‌نمایم. از دوست و همکار عزیزم آقای امید رضایی که در برقراری روانش بخشی از واژه‌های ثقیل و مشکل مجموعه حاضر کمک‌هایش را در کنار خود داشته سپاسگزاری می‌کنم. از جناب آقای فریدون شیرین‌کام که مطالب مفیدی را در باب اسناد کتاب به بنده یادآوری نمودند نیز تشکر می‌کنم.

سید محمدحسین محمدی

دوره ماه ۱۳۹۰

جدول شماره ۱: تاریخ ادوار مجلس، رؤسای مجالس عصر پهلوی اول
و ذکر نمایندگان قم در این دوره

ادوار مجلس	تاریخ تشکیل ادوار مجلس	ریاست مجلس	نماینده قم
۱ دوره ششم	۱۹ تیر ۱۳۰۵ - ۲۲ مرداد ۱۳۰۷	حسین پیرنیا سید محمد تدین	میرزا علی حق‌نویس
۲ دوره هفتم	۱۴ مهر ۱۳۰۷ - ۱ آبان ۱۳۰۹	حسین دادگر (عدل‌الملک)	میرزا علی‌اصغر خان دربانی
۳ دوره هشتم	۲۴ آذر ۱۳۰۹ - ۲۴ دیماه ۱۳۱۱	حسین دادگر (عدل‌الملک)	میرزا علی‌اصغر خان دربانی
۴ دوره نهم	۲۱ آبان ۱۳۱۱ - ۲۱ وردی ۱۳۱۱	حسین دادگر (عدل‌الملک)	میرزا علی‌اصغر خان دربانی
۵ دوره دهم	۱۵ آذر ۱۳۱۴ - ۲۲ خرداد ۱۳۱۶	میرزا حسن اسفندیاری (محتشم‌السلطنه)	میرزا علی‌اصغر خان دربانی
۶ دوره یازدهم	۲۰ شهریورماه ۱۳۱۶ - ۲۷ شهریور ۱۳۱۸	میرزا حسن اسفندیاری (محتشم‌السلطنه)	سید ابوالفضل تولیت
۷ دوره دوازدهم	۳ آبان ۱۳۱۸ - ۹ آبان ۱۳۲۰	میرزا حسن اسفندیاری (محتشم‌السلطنه)	سید ابوالفضل تولیت

جدول شماره ۲: دگرگونی تشکیلات اداری و دولتی در دوره رضاشاه

تشکیلات رفاهی و اجتماعی	تشکیلات اقتصادی		تشکیلات فرهنگی و اجتماعی	تشکیلات کشور		تشکیلات دفاع ملی	تشکیلات مربوط به امور بین‌المللی و خارجه	تشکیلات قضایی	تشکیلات مخابراتی	تاریخ تغییرات در تشکیلات اداری و دولتی	کابینه و هیأت دولت
				وزارت پست و تلگراف	وزارت فواید علمی و شرکت نفت						
وزارت کثرت محبه کل اداره	وزارت فواید عامه و تجارت	وزارت مالیه	وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه	وزارت پست و تلگراف	وزارت فواید علمی و شرکت نفت	وزارت جنگ	وزارت امور خارجه	وزارت عدلیه	وزارت داخله	۱۳۰۵/۲/۱۱	میرزا حسن خان مستوفی مستوفی‌السلطنه
وزارت کثرت محبه کل اداره	وزارت فواید عامه و تجارت	وزارت مالیه	وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه	وزارت پست و تلگراف	وزارت فواید علمی و شرکت نفت	وزارت جنگ	وزارت امور خارجه	وزارت عدلیه	وزارت داخله	۱۳۰۵/۱/۱۲	میرزا حسن خان مستوفی مستوفی‌السلطنه
وزارت کثرت محبه کل اداره	وزارت فواید عامه و تجارت	وزارت مالیه	وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه	وزارت پست و تلگراف	وزارت فواید علمی و شرکت نفت	وزارت جنگ	وزارت امور خارجه	وزارت عدلیه	وزارت داخله	۱۳۰۷/۲/۲۹	مخبر السلطنه هدایت
وزارت کثرت محبه کل اداره	وزارت اقتصاد	وزارت مالیه	وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه	وزارت پست و تلگراف	وزارت فواید علمی و شرکت نفت	وزارت جنگ	وزارت امور خارجه	وزارت عدلیه	وزارت داخله	۱۳۰۸/۱/۲۴	مخبر السلطنه هدایت
وزارت کثرت محبه کل اداره	وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه	وزارت مالیه	وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه	وزارت پست و تلگراف	وزارت فواید علمی و شرکت نفت	وزارت جنگ	وزارت امور خارجه	وزارت عدلیه	وزارت داخله	۱۳۱۰/۳/۱۶	مخبر السلطنه هدایت
وزارت کثرت محبه کل اداره	وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه	وزارت مالیه	وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه	وزارت پست و تلگراف	وزارت فواید علمی و شرکت نفت	وزارت جنگ	وزارت امور خارجه	وزارت عدلیه	وزارت داخله	۱۳۱۶/۱/۲۰	مخبر السلطنه هدایت
وزارت کثرت محبه کل اداره	وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه	وزارت مالیه	وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه	وزارت پست و تلگراف	وزارت فواید علمی و شرکت نفت	وزارت جنگ	وزارت امور خارجه	وزارت عدلیه	وزارت داخله	۱۳۱۶/۸/۸	محمود جم

۱. اطلاعات جدول فوق از این منبع استخراج گشته است؛ شخصی، زهراء وزارت و وزیران در ایران، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۵۲، ج ۱، ناظر به ص ۱۷۹.